

LA BELLVERNA

Revista de l'Associació Cultural Amics de Teulada

II època - núm. 16 - Teulada, Tardor 2025

LA BELLVERNA

Revista de l'Associació Cultural
Amics de Teulada
II època, núm. 16

Teulada, Tardor 2025

Consell de Redacció:

Mila Bisquert Salvà
Juanjo Bertomeu Oller
Jaume Buigues i Vila
Joan Ivars Cervera

Direcció, coordinació i maquetació:

Joan Ivars Cervera

**Edita: Associació Cultural Amics de
Teulada**

**Ajuntament de Teulada - Regidoria
de Cultura**

SUMARI

- Editorial: El turisme (Joan Ivars) 3
- El pintor Vitòria i l'Àngel de l'Apocalipsi (II).
(Tomás Merlos Sánchez) 4
- Miguel Noguera, una vida entregada a la mar
(José Antonio Roca) 14
- Porigasses marines (Josep Ivars Crespo) 16
- Què penses quan penses en la mar
(Mar Navarro Buigues)..... 18
- Dol de mar (Joan-Lluís Moreno Congost) ... 20
- Costums desapareguts (Vicent R. Vallés) ..25
- Caciquisme en temps de la República
(Juanjo Buigues Sapena) 27
- Una ment brillant i un cor compromés: Teresa
Calatayud. (Clara Vara Llobell) 35
- Colles musicals de ronda i ball a Teulada
(Jaume Buigues i Vila) 38
- L'ACAT es mou 43

Portada: Ermita de la Divina Pastora (Teulada).

Foto: Joan Ivars

Núm. ISSN: 2660-5899

Dipòsit legal núm. A 436-2020

Correspondència:

amicsdeteulada@gmail.com

Web ACAT:

www.amicsdeteulada.net

Què és això del turisme? Un fenomen social? Una activitat econòmica? Una forma de plaer? El turisme és segurament tot això i molt més. El fet de viatjar i desplaçar-se des del punt de residència d'un individu o d'un grup a un altre lloc amb motius, sobretot, de plaer, sense descartar-ne d'altres, és tan antic quasi com la humanitat.

L'economia de la nostra societat s'ha basat principalment en l'agricultura i la pesca al llarg dels segles. Aquestes activitats han propiciat també el comerç, basat en els productes derivats d'aquelles ocupacions. I això ha sigut així des que tenim constància documental o arqueològica fins a mitjans del segle XX. Tot i que a principis d'aquest mateix segle ja hi havia alguns propietaris de terrenys, vinguts sobretot de València, que construïren les seues cases per a passar els estius a les nostres costes, ha estat principalment a partir dels anys 60 quan el fenomen del turisme residencial s'ha estés tant al nostre terme i comarca (i altres comarques...) que el paisatge s'ha esdevingut irrecognoscible per a aquelles persones que hem vist aquestos grandíssims canvis esdevinguts en els últims 60 o 70 anys.

Hui la principal ocupació dels que vivim a aquesta terra és el derivada de l'activitat turística: construcció, jardineria, activitats de plaer, fontaneria, electricitat ... Tota una sèrie d'ocupacions que ha permés que molta gent vinguda de fora –la majoria de persones censades– s'hagen establert als nostres nuclis urbans, urbanitzacions o zones rurals durant tot l'any.

Sí, és cert, que aquesta activitat ha aportat riquesa i prosperitat al municipi, però volem deixar clar que aquesta economia basada únicament en el turisme és molt inestable i vulnerable. Recordem que l'episodi de la pandèmia ho va trastocar tot i especialment la indústria turística. I aquest perill està present més que mai en aquest món actual tan convuls i canviant. Caldria, per tant, una diversificació en les fonts de la nostra economia i crear indústries de futur.

Per altra banda, el turisme despersonalitzador i globalitzador a ultrança ens pot conduir a un estat de pèrdua de la nostra personalitat com a poble, si perdem les nostres arrels, situació que hem d'evitar de totes totes si volem seguir sent qui som.

EL PINTOR VITÒRIA I L'ÀNGEL DE L'APOCALIPSI (II) Històries de la bibliografia vicentina de Teulada (3)

Tomás Merlos Sánchez

Aquesta història ajornada de la presència important del pintor Vitòria en la bibliografia vicentina de Teulada va deixar en la seua primera part un parell d'interrogants, però abans tornarem de nou al cognom que va triar quan va ingressar en l'Acadèmia de l'Arcàdia, en 1704.

Una font amagada

La proposta d'interpretació que vaig exposar per què va triar Vitòria el cognom Langiano tenia dues hipòtesis. Una principal: que era el cognom arcàdic que havia tingut el que va ser abat de Montecasino i arquebisbe de Rosano, Angelo della Noce, íntim amic de Climent XI (triat papa el 23 de novembre de 1700); i una altra secundària: hi havia una relació molt nítida entre Langiano, Longino, *allò sublim* i *els arcades*, que tal vegada el nou membre, home molt culte, va poder tindre en compte

Continuant la investigació per a aquesta segona part, vaig llegir un article pràcticament desconegut (no és d'accés lliure en Internet), amb informació obtinguda en els arxius de l'Acadèmia de l'Arcàdia: Pietro Ventriglia, "Los españoles en la "Arcadia"", *Revista de Literatura* 6, 1953. L'autor aportava dades d'interés sobre els espanyols que van ingressar en l'Acadèmia fins a meitat del segle XVIII, entre ells "*Vincenzo Vittoria*" (sic). Segons la seua llista, va ser el 5é espanyol a entrar en l'Acadèmia. Començava dient. "*Al [sic] número 858 del Catálogo se menciona al canónigo valenciano D. Vincenzo Vitto-*

ria, elegido en la Ragunanza LXXI el 6 de diciembre de 1704, al que se dió el nombre de Erise-no Langiano, de las cercanías de la fuente de Langia" (p. 239)

Venint d'un investigador dels arxius de l'Acadèmia, la referència sobre l'origen del cognom arcàdic Langiano no oferia cap dubte, no era una hipòtesi més. Efectivament, en *I testi statutari del Commune d'Arcadia*, editats per la pròpia Acadèmia en 2021, en la *Ragunanza XLVI* (8-3-1695), es diu que quedaven vacants 3 llocs per a triar cognoms, per la mort de 3 arcades. El primer d'ells: "*Langia per morte de Ismenio Langiano*" (p. 117). Eixe *Langiano* no era un altre que el ja citat, Angelo della Noce

Així doncs, encara que el cognom italià Langiano estiga relacionat amb la ciutat de Lanciano, com a cognom arcàdic té a veure amb la font de Langia, al costat de la ciutat de Nemea, en la Argòlida grega, regió veïna a l'Arcàdia. En l'àmbit de la mitologia, aquesta ciutat era famosa perquè allí havia realitzat Hèrcules el primer dels *treballs* que li va ordenar Euristeu: matar el temible lleó de Nemea. El va escanyar i amb la seua pell es va fer una capa, motius artístics molt repetits. Al seu torn, la ciutat de Nemea també estava relacionada amb els mites per una font pròxima, anomenada Langia (Λάγγεια, *Langeia*; en llatí: *Langia*), en la qual es deia que vivia una nàiaide, una nimfa d'aigua dolça. La narració ens ha arribat sobretot a través de l'escriptor romà Estaci (s. I), profund coneixedor de la literatura grega i romana, que també va ensenyar. Deia

Estaci que quan els argius van tindre una sequera espantosa i els brolladors es van esgotar, aquesta font, de difícil accés a l'interior d'un bosc, continuava brollant. Segons Estaci només la font de Langia, per voluntat divina, rajava les seues aigües en secret, en l'ombria del bosc (*"secreta nutrit Langia sub umbra"*: Estaci, *Sylvarum*, 1671, p. 456). Tot això ens recorda en part les tradicions orals entorn de la *Font Santa de Sant Vicent* de Teulada, que durant segles s'ha tingut per resultat de la intervenció divina i amb el disseny que rajara sempre, i la pròxima Font de la Jana, de probable nom llatí (Diana), amb la seua fada Joanaina, tradició molt antiga que pot relacionar-se amb els mites grecs sobre les nàïades (veure el recent article de Joan Borja en *La Belluerna* 15).

Continuava comptant Estaci que eren aquells temps antics en els quals la funesta fama no havia arribat a Langia, que en el profund del bosc preservava el seu brollador. Tot va canviar, fins i tot el seu propi nom, quan va succeir un fet luctuós, que va tindre a veure de nou amb la falta d'aigua. L'exèrcit d'Argos, al comandament del seu rei Adrast es dirigia a Tebes. Era la primera guerra civil entre els grecs, i els argius creien que la guanyarien perquè anaven a assetjar la ciutat enemiga. En el seu camí van passar per la rodalia del bosc de Nemea, però no sabien com arribar on es trobava el brollador per a proveir-se d'aigua. Van veure passejar una dida amb un xiquet en braços i li van demanar que els indicara el camí. El xiquet era Ofeltes, fill de Licurg, rei de Nemea, que havia d'anar pres perquè l'Oracle de Delfos va predir quan va nàixer que, si trepitjava terra abans de tindre edat per a caminar, moriria. Per això, per a no infringir la prohibició i així poder ajudar el rei d'Argos, Hipsípila va ficar al llit al

xiquet sobre una mata d'apis silvestres i va acompanyar els soldats. Però no sabia que molt a prop tenia el seu niu una serp, a l'entrada del bosc. Encara que va procurar tornar prompte, quan va tornar on havia deixat Ofeltes va descobrir horroritzada que l'ofidi l'havia matat (el nom del xiquet, Ὀφέλτης/Ophéltēs, té la mateixa arrel que *serp* en grec: ὄφις/óphis). Amb els crits de Hipsípila va acudir el rei Adrast i alguns dels seus soldats, i van matar la serp. Veiem l'escena en un manuscrit francès de 1474. Hi són els fets més representatius del mite: Ofeltes ficat al llit en la mata d'apis, la serp que fuig deixant una reguera de sang, la dida horroritzada, la font de Langia, convertida ací en un riu que travessa el bosc, segons descripcions posteriors (*"per silvam illam fluvius ibat Langia"* ["El riu Langia passava per aquell bosc"], Lutaci, cfr.: Estaci, *Opera* II, 1664, p. 1282), dos guerrers, un d'ells amb posat de rei que acudeixen en socors... Una excel·lent il·lustració.

Fig. 1. La mort de Ofeltes. *Morgan Library, MS G.23, fol. 29r.*

La guerra que van fer els argius contra els tebens no els va anar gens bé. A pesar que eren ells els qui assetjaven, la defensa de les muralles de Tebes i els contraatacs inesperats van provocar nombroses baixes en l'exèrcit d'Argos,

que va haver de retirar-se. Dels set de Tebes (els caps del setge), només va sobreviure el rei Adrast. Els argius van atribuir la derrota a la fatalitat de la mort del xiquet, i per a conjurar la mala fortuna van fer un *heroon*, un santuari commemoratiu d'un *heroi*, en el lloc de la seua mort i van decidir celebrar uns jocs funeraris en memòria d'Ofeltes. Els jocs de Nemea es van convertir en una de les quatre competicions panhelèniques (juntament amb les d'Olimpia, Corint i Delfos). Se celebraven cada dos anys i els guanyadors rebien una corona d'api silvestre, en record del xiquet. A aquest li van canviar el nom d'Ofeltes pel de *Arquémor* (Ἀρχέμορος/*Arkhémoros*), que vol dir *el començament de la fatalitat* (ἀρχή/*ārkhé*: comença! + μόρος/*móros*: la fatalitat/el destí). Segons Estaci, més endavant li van donar també aquest nom al propi riu (*“Langia fluvio etiam nomen Archemori additum”*, Estaci, *ib.*, p. 1283).

Un segle després d'Estaci, Pausanias (s. II) va visitar Nemea, va veure el seu magnífic temple de Zeus, que ja no tenia sostre ni imatge, i va visitar el *heroon* de Ofeltes. Als voltants encara hi havia *“un bosc sagrat de xiprers”*. Deia del brollador: *“A la font l'anomenen Adrastea, bé perquè la va descobrir Adrast, o per algun altre motiu”* (*Descripció de Grècia* I-II, 1994, pàg. 252-253). Dos motius distints s'addueixen ara, relacionats tots dos amb *Adrasteia*, que en la mitologia grega era una nimfa a la qual Rea va entregar el seu fill Zeus, perquè fera de dida i no el devorara el seu pare Cronos; i que també, tal vegada sent el motiu principal ací, figurava en altres mites com a deessa del destí, del qual ningú pot fugir, com es mostra en l'etimologia del seu nom: Ἀδράστεια (ā/ā: no + δρᾶσ/*drās*: fugida), *allò ineludible*. Molt apropiat per al lloc. La mort de Ofeltes semblava pura fatalitat.

En el llibre d'Edward Dodwell, que contava el seu viatge per Grècia a principis del segle XIX, hi ha un passatge sobre això, quan després de veure Argos, entra en la plana de Nemea i troba un brollador, en una roca al costat de grans pedres i restes antigues. Dodwell va creure que estava prop de la font de Langia (*“in the vicinity this was probably the fountain Langia”*, *A classical and topographical tour through Greece* II, 1819, p. 208). I dedicava una pàgina sencera a contar el mite de la mort de Ofeltes/Arquémor.

Fig. 2. Temple de Zeus, prop del brollador de Nemea. Aquarel·la de William Page (1.820 aprox). *Invaluable*.

Uns anys després, el topògraf William Martin Leake, guiat pel llibre de Pausanias, va donar amb la localització exacta en Nemea del *heroon* de Ofeltes, prop de les restes del temple de Zeus, i sobre el nom de la font donava el registrat per Pausanias: *“There was a source of water at Nemea, called Adrasteia”* (W. M. Leake, *Travels in the Morea* III, 1830, p. 327). En una obra posterior va descriure els rius de la zona que desembiquen en el golf de Corint: el Nemea i el Longo, que naix prop de Cleonas (uns 4 km. a l'est de l'antiga Nemea). Del riu Longo (Λογγοπόταμο/*Longopótamo*) comentava que era l'únic de la zona del qual no es coneixia el seu nom antic, i que semblava ser el Langeia de l'Antiguitat: *“is named Longo. This seems to be the Langeia of*

antiquity” (Leake, *Peloponnesiaca*, 1846, pàg. 391-392). Donava suport a la seua afirmació en una cita d’Estaci que deia que les seues aigües anaven lentes. Aquesta identificació de Leake es continua donant per vàlida en l’actualitat. Les excavacions arqueològiques en l’antiga Nemea han trobat restes d’un *heroon* a uns 150 metres del temple de Zeus, pròxim a un brollador. L’api silvestre, creix allí en abundància, la qual cosa recorda el mite narrat. Entre els objectes trobats hi ha una figura de terracota que representa, probablement, Ofeltes. Com calia esperar, prop

Fig.3.Terracota, probablement d’Ofeltes, trobada en el seu *heroon* de Nemea. [Wikimedia Commons](#)

Amb el pas del temps, el nom de *Langia*, mutada en *Arquémor* o *Adrastea*, va caure en l’oblit. Com a mostra, la paraula *Langia* no té entrada en la Wikipedia en cap llengua rellevant (relacionada amb la Grècia antiga, hi ha un gènere d’arnes amb aquest nom), ni tan sols apareix en els continguts. Únicament està la paraula *Langeia* en una nota a peu de pàgina de l’entrada *Cleona* de la versió en anglés, amb la identificació que va fer Leake respecte al riu Longo. Fins i tot quasi cap IA troba

del santuari els arqueòlegs han descobert l’estadi en el qual se celebraven els jocs de Nemea.

d’entrada la relació de Langia amb la mitologia grega. Si cap, el record que es té d’aquell nom ara és principalment perquè Dante el va immortalitzar en incloure’l en la *Divina Comèdia*, quan Virgili comentava que, en el Primer Cercle de l’Infern, els Llimbs, on ell mateix habitava, *es veia la que va mostrar [la font de] Langia* (“*Vedesi quella che mostrò Langia*”, *Purg.* XXII, 112). Es nota per la cita que Dante havia llegit a Estaci. No sols l’havia llegit, sinó que va adoptar els seus versos hendecasil·labs, creant una rima nova de tercets encadenats (*terza rima*). Precisament, en aquest passatge on es parla de la dida Hipsípila, personatge de la *Tebaida* d’Estaci, se cita també a altres personatges d’eixa obra i de la *Aquileida*, del mateix autor. Però, a més, en aquest passatge de la *Divina Comèdia*, Dante deia que es trobava acompanyat no sols de Virgili, sinó del mateix Estaci.

En conclusió, el nom de Langia, summament rar, no va donar lloc a cap gentilici. Mai va haver-hi *langianos* grecs. El seu mite és interessant, però molt trist. No li trobe cap relació amb la vida de Vicent Vitòria. La seua elecció com a cognom arcàdic del mateix que havia tingut l’íntim amic del papa, per a guanyar el seu favor, podria considerar-se potser poc *sublim*, però eren anys difícils els últims que havia viscut, com veurem, en els quals tot el que poguera servir per a afermar el seu prestigi personal anava a ser sempre poc.

L’enigma de l’elogi ratllat

Tots hem tingut experiències que som incapaços d’expressar en la seua intensitat. És el que sent quan recorde la nit en què vaig trobar el panegíric introbable sobre Vitòria, que citava en l’article anterior. Em vaig alegrar molt en veure que, efectivament, es trobava en l’edició de 1706 que havien suposat Stella Rudolph i Bonaventura Bassegoda. Però en obrir el llibre digitalitzat em vaig que-

dar estupefacte veient eixe gravat cal·ligràfic completament ratllat. Sabia llavors que el canonge havia estat en el vòrtex d'un conflicte que a punt va estar d'arruïnar la seua vida per sempre, si no la va arruïnar en part, i aquelles ratlles semblaven estar fetes amb ferotgia (em van recordar una obra antiga i rara, amb una de les majors apologies que s'hagen escrit sobre Sant Vicent Ferrer, amb el text molt danyat, ja el contaré en una d'aquestes *històries*). En l'article anterior vaig deixar en suspens aquesta narració, animant a desxifrar l'enigma. Anem amb la seua solució. Els fets solen ser més prosaics que la seua interpretació, la imaginació vola. Que aquell llibre no l'havia ratllat un *enemic* del canonge Vitòria ho vaig saber quan vaig trobar, com vaig dir, un altre exemplar de 1706 amb l'elogi també molt ratllat, no del tot esborrat. Un mort a ganivetades no és apunyalat de nou pel seu assassí. Un text amb ratllades és un rebuig irat per part de qui el llig. Dos llibres iguals amb un mateix passatge amb ratllades paregudes semblen més aviat una faena per encàrrec. Ni tan sols cal suposar ira en qui ho va fer, pogué ser una simple tasca a complir. Calia trobar per què.

Vaig tornar al punt de partida. I si Rudolph i Bassegoda no hagueren identificat correctament el llibre que deia Palomino? Aquest assegurava que l'elogi de Vitòria es trobava “*en el Llibre de les Pintures del Sepulcre d'Ovidi*” (o. c., 495). Era, sens dubte, l'obra de Bartoli, amb 35 gravats del suposat sepulcre de Publi Ovidi Nasó, descobert en 1675, amb meravellosos frescos. Els gravats portaven explicacions de l'historiador Bellori. Se la considera l'obra mestra de la pintura antiga, de la seua època, amb múltiples edicions en més de 100 anys, la primera d'elles en 1680: *Le pitture antiche del sepolcro de Nasonii*. Aquest títol és més concís que el de la reedició molt ampliada de 1706, *Le pitture antiche delle grotte di*

Roma, e del sepolcro de' Nasoni, amb 75 gravats en total. Consultant el catàleg del *Servizio Bibliotecario Nazionale* d'Itàlia (OPAC SBN), vaig veure que amb el títol primer hi havia dues edicions, la de 1680 i una altra de 1702. Aquesta última és raríssima, a Itàlia només hi ha catalogat un exemplar, igual que a Espanya. A la Biblioteca Nacional d'Àustria (ÖNB) en tenen un altre més, digitalitzat per Google en 2016. Ací està el panegíric del canònic.

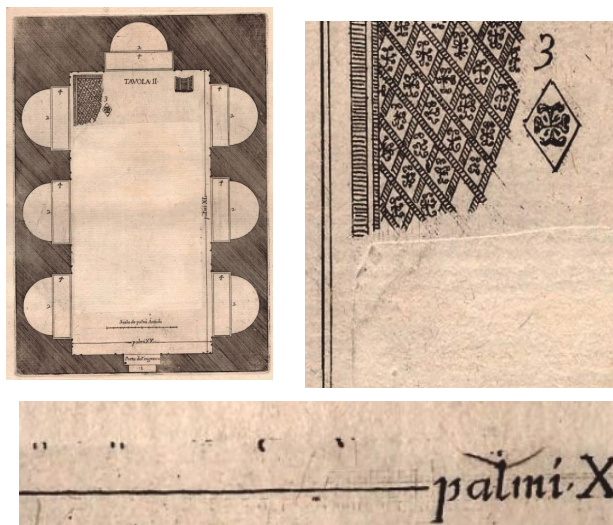
La meua troballa no era en absolut una primícia, ja que això es comentava en un llibre que ha passat completament desapercebut sobre aquest tema, a pesar que compta amb una biografia del pintor Vitòria, de 8 pàgines. Es tracta de l'obra de W. S. Maxwell, *Annals of the artists of Spain* III, 1848. És una biografia molt documentada, amb els coneguts errors cronològics i de l'origen del pintor, la referència del qual hauria d'incorporar-se, sens falta, a les bibliografies sobre Vicent Vitòria. Maxwell va creure que va ser el propi Bellori qui va escriure el panegíric de Vitòria (“*he is eulogised as a noble, an author, and a painter, by Bellori who wrote the letter-press for Bartoli's work*”, p. 1081), afegint en nota a peu de pàgina en quina edició es trobava l'elogi: “*Le pitture antiche del sepolcro de' Nasoni [...] Roma, 1702. Tavola ii. In the first edition of 1680 there is no mention made of Victoria*” (ib., n. 1). Però l'autor d'eixes línies de l'edició de 1702 no va poder ser Bellori, perquè aquest va morir en 1696, abans que Vitòria tornara a Roma.

No és gens estrany que l'edició de 1702 no s'haguera tingut en compte, i menys encara que s'haguera pogut consultar, amb la informació bibliogràfica que hi havia fa 30 anys (l'exemplar registrat pel *Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico* [CCPB] es troba en el Real Seminario Sacerdotal de San Carlos, de Saragossa [per

reforma de la seua biblioteca, no he pogut consultar aquest llibre]). Quina tirada tindria? En un catàleg de llibres rars de l'època, *Bibliothèque curieuse historique et critique, ou Catalogue raisonné de livres difficiles a trouver*, publicat per Clement en 1752 (III, 76-77), es diu que el llibre de 1680 és una “*Edition rare*”. La següent edició que cita és la de 1706, i la qualifica de “*Edition extrêmement rare*”, perquè va tindre la sorprenent tirada de 36 exemplars (“*On n'a tiré que trente six Exemplaires de cette Edition*”), segons un periòdic de 1721. Com hauria qualificat Clement l'edició de 1702, de la qual ni va saber de la seua existència? Però no ens deixem seduir per les notícies sorprenents que apareguen en la premsa. Ebert, en el seu *Allgemeines bibliographisches Lexikon*, de 1820, deia sobre eixa edició, citant a Clement: “1706 nur 36 Exx. abgez. seyn. Nicht glaubich [no creïble].” Bravo, Herr Friedrich Adolf Ebert! Eixe és el veritable esperit científic. Ell, prestigiós bibliògraf alemany, que havia dirigit diverses biblioteques molt importants, tenint en compte els exemplars que ja coneguera, sabia que la xifra de la tirada de 36 exemplars de l'edició no era creïble. Amb la informació de catàlegs que hi ha ara, veiem que tenia tota la raó. En canvi, l'edició de 1702 sí que és molt rara.

La *troballa* es va donar de nou a conèixer fa una dècada, quasi simultàniament. Helen Whitehouse, en un important treball sobre els gravats de Bartoli, citant la cerca infructuosa de Rudolph, deia que l'elogi estava en l'edició de 1702, però que no apareixia en la reedició dels gravats en 1706 (“*that did not appear in the republication of the engravings in 1706*” [Pietro Santi Bartoli's..., 2014: 279]). Al seu torn, Mirco Modolo, en la seua tesi doctoral del curs acadèmic 2013-2014, va trobar també aquest text, encara que

igualment creia, equivocadament, que no es trobava en cap edició més: “*l'elogio si trova unicamente nell'edizione del 1702*” (*La fortuna della pittura antica...*, 184). He indagat a fons en tota mena d'escrits, d'accés lliure i corporatiu, sense trobar noves referències al fet que s'haja localitzat aquest text en l'edició de 1702. Sí que s'ha citat el de l'edició de 1706: Giulia Fusconi, *La fortuna delle "Nozze Aldobrandini"*, 1994, p. 116; i García Cueto, *Relaciones artísticas entre España y Bolonia durante el S. XVII*, 2005, p.

Figs. 4-6. L'edició de 1706 de Colònia (*Arachne*).
Detalls del marge sup. esq. i central dret.

441, n. 1557. En tots dos casos, els autors no coneixien que eixe panegíric ja s'havia publicat en l'edició de 1702. Una cosa perfectament comprensible. Les IA consultades no afegeixen més informació.

Dels llibres disponibles en Internet de l'edició de 1706, ja vam veure que n'hi havia almenys 6, dels quals 2 tenien gravat l'elogi. Un d'ells, el de la Universitat de Colònia, escanejat amb molta resolució, mostra clarament que té un paper pegat. A la seua cantonada superior esquerra s'aprecia fins i tot com es va intentar enlairar i va quedar una xicoteta malícia. Al seu torn, en la part central dreta, el paper no arriba a

cobrir per complet els finals de paraules, apreci-
ant-se fins i tot el que sembla un ratllat. Sembla
ser que el llibre de Nàpols que vam veure no va
ser l'únic ratllat. Encara que, el de la *Emory Uni-
versity*, del qual deia que tenia tot l'aspecte d'ha-
ver sigut ratllat i restaurat, no ho era talment,
com veurem.

A Espanya, el CCPB registra solament dos
exemplars de l'edició de 1706, un d'ells a la *Bi-
blioteca de Catalunya*, que va digitalitzar Goo-
gle, i que no conté l'elogi. Un amic de Barcelona
(Jordi Achón) em va fer el favor d'inspeccionar
el llibre, perquè eixa pàgina mostra en Internet
un canvi de color, compatible amb un paper pe-
gat, però no era el cas; s'havia eliminat de la
planxa eixe text, i tornat a estampar el gravat
sense ell.

Quant a l'altre llibre, es troba a Madrid, en
l'Arxiu-Biblioteca de la *Real Academia de Be-
llas Artes de San Fernando* (RABASF). Tot el
meu agraïment al personal d'aquesta, i especial-
ment a la directora tècnica Teresa León, per la
seua ajuda en la meua investigació, que em va
servir per a resoldre dubtes, tant les que ja porta-
va com les que allí van sorgir. Per part seua, l'a-
cadèmic José María Luzón, arxiver bibliotecari,
em va informar que aquesta obra va formar part
del botí de guerra del *Westmorland* i que estava
en una caixa pertanyent a James Byres, un mar-
xant d'art. El *Westmorland* era un vaixell brità-
nic que tornava al Regne Unit, a principis de
1779, carregat amb més d'un miler d'obres d'art,
antiguitats, llibres, etc., adquirits a Itàlia pels qui
feien el *Grand Tour*. El vaixell va ser capturat
per dos navilis de guerra francesos, que estaven
en guerra amb els britànics, i venut el seu con-
tingut en el port de Màlaga. Després de passar
per intermediaris, Carles III va comprar el botí
de nou, en la seua major part, en 1783. Aquest
llibre de l'Academia de San Fernando es va ex-

posar en 2012, a Anglaterra i els EUA, en l'ex-
posició temàtica *The English Prize: The Capture
of the "Westmorland"* (cat., f. 20, p. 185). Al
periple singular d'aquesta obra caldria afegir que
és raríssima, perquè per a la meua sorpresa i
gran alegria, ací es trobava eixe text tan introba-
ble. Em va sorprendre com de diminutes i pri-
moroses eren les lletres gravades, que contrasta-
ven amb el gran format del volum (37,8 x 25
cm).

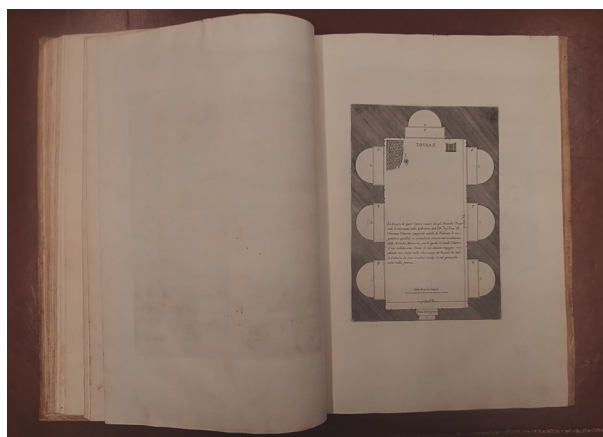

Fig. 7. L'edició de 1706 de la *Real Academia de
Bellas Artes de San Fernando* de Madrid (f. TMS).

Un segon llibre volia consultar en aquesta
biblioteca, la 1ª edició, de 1680, del llibre de
Bartoli i Bellori, únic exemplar catalogat a Espa-
nya, segons el CCPB, la fitxa del qual deia que
tenia una nota manuscrita ("*Donato dall'Autore
al Canon.^{co} Vittoria*"), que cap investigador ha
relacionat encara amb el dianense. Efectivament,
eixa anotació es troba en la portada, i davall d'e-
lla hi ha un segell en negre amb el lleó del seu
escut i, a banda i banda d'ell, dos segells rojos
amb les sigles VE i VA, és a dir: VICENTE VI-
TÒRIA. Sobre aquest llibre, la meua hipòtesi era
que havia arribat a Madrid amb el llegat del pin-
tor i gravador Andrea Procaccini, que la seua
vídua, Rosalía O'More, va vendre en 1775 a l'A-
cademia de San Fernando; més de 1.300 dibui-
xos de diferents autors. "*Este conjunto de dibu-*

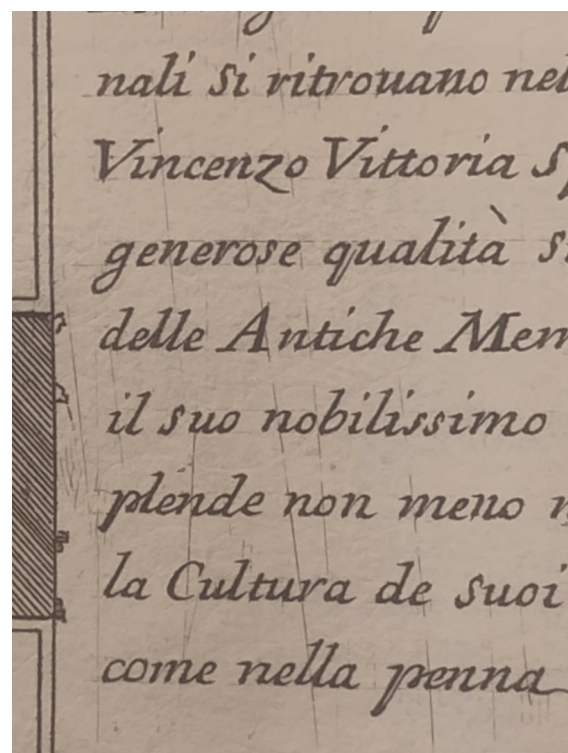
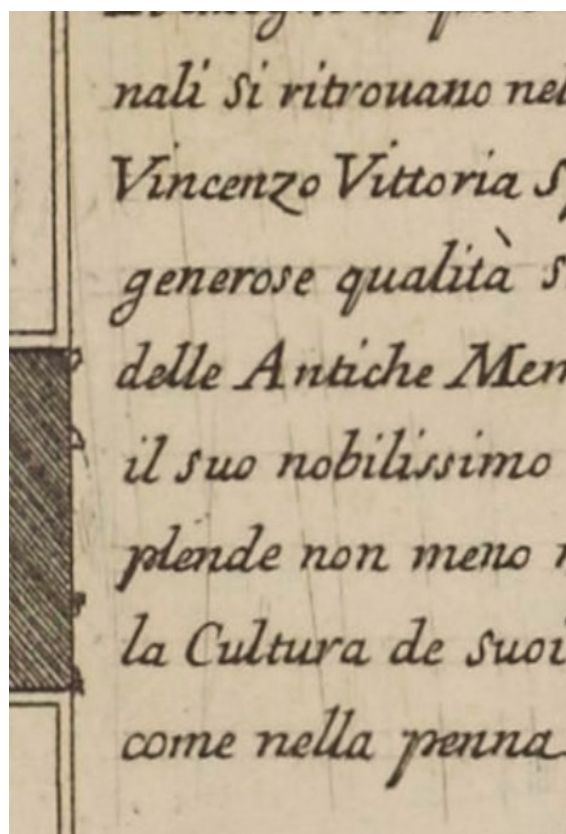
jos es, sin duda, el más importante de cuantos ingresaron en la Academia a lo largo de su historia” (Ascensión Ciruelos, p. web de l'Academia). Com ja vam veure en la primera part, el magnífic gravat de Sant Vicent Ferrer que va fer Procaccini, per a la història del sant que va publicar el canonge en 1705, no quedaria sense agraïment per part seua. Una de les qualitats humanes del dianense, segons els qui el van conèixer, era la generositat amb les seues amistats (Palomino va escriure d'ell: "*amigo de sus amigos, portandose con gran garvo [sic] en las ocasiones*“, o. c., 495). I aquesta va poder ser per a Vitòria una excel·lent ocasió per a fer un regal esplèndid. Tenia una certa lògica pensar que en la venda de dibuixos va poder incloure's també algun llibre. El professor Luzón, que havia estat fitxant els llibres de comptes d'eixos anys, em va proporcionar el document de la venda del llegat, i ací apareixia una dada relacionada amb la meua conjectura. L'escrit diu que la vídua del gravador venia per 10.000 rals de billó "*dos cajas de dibujos de varios Autores, y mas nueve libros q.º contienen otros Estudios de Pinturas, q.º todo ello fue de D.º Andrea Procaccini mi Marido de q.º los he erado* (sic)" (Comptes, 1775, L. 217/3, fol. 103). El començament del títol del llibre de 1680, traduït, és *Las pinturas antiguas*, i és un estudi de pintures romanes, amb gravats, que encaixa amb la descripció del rebut. Hi ha una dada que secundaria un poc més aquesta conjectura. En el catàleg de referència italià, el OPAC SBN, tots els llibres de Bartoli i Bellori tenen com a autor principal el primer. En canvi, en el catàleg de l'Academia de 1826, totes eixes obres s'atribueixen a un únic autor, el segon. És a dir, en aquest cas, a Roma es dona més importància al pinzell que a la ploma, a Madrid, al contrari.

Qui va preparar les caixes de dibuixos a Roma, tal vegada va afegir llibres amb més *dibuixos* (gravats), com el de 1680. Qui va catalogar eixos volums a Madrid, els va fitxar com a *estudis*. No seria molt desencertat pensar que, entre eixos 9 llibres la llista dels quals es desconeix, hi haguera obres amb abundants gravats comentats.

Si el llibre de 1706 de l'Academia de San Fernando és raríssim, aquest de 1680 és excepcional, no pot haver-hi un altre com ell. Li estava comentant a la directora que el panegíric del canonge en eixe exemplar de 1706 era una autèntica raresa i vaig buscar en el llibre de 1680, encara per obrir, eixe mateix gravat, per a ensenyar-li'l sense el text afegit. Em vaig quedar atònit quan el vaig trobar: ací estava una altra vegada l'elogi de Vitòria davant els meus ulls. No podia ser. En Internet es poden veure diverses còpies de 1680, totes sense eixe escrit. Aquest llibre no és un exemplar raríssim d'aquella edició, perquè quan va eixir de la impremta era diferent. El panegíric diu que els dibuixos originals són a la biblioteca "*dell'illustrissimo Signor Canonico Don Vincenzo Vittoria*", però el pintor de Dénia va ser nomenat canonge el 20 de gener de 1686, això és, quasi 6 anys després d'editar-se el llibre. Vaig creure estar vivint un *déjà vu*, així li ho vaig dir. Em va recordar al moment *El Club Dumas*, de Pérez Reverte, i la seua adaptació al cinema (*La novena porta*, de Polanski). Era, sense cap dubte, un gravat fals. Teresa León va inspeccionar el llibre, va comptar els plecs i va donar prompte amb la solució. Hi havia un plec tallat, en el lloc del gravat en qüestió, i tenia pegat davant un altre igual, amb l'escrit. Una falsificació feta amb finor exquisida, com les lletres de l'elogi del canònic Vitòria.

Les tapes davantera i posterior tenien gravades, amb relleu i daurats, uns supralibros heràldics, a la manera de les col·leccions de llibres de la noblesa, em va explicar la directora. Es tractava de l'escut nobiliari de Vicent Vitòria, un escut d'armes amb elm, de l'avantpassat victoriós, que ja vam veure que comentava amb ironia Chabàs, que el dianense es feia passar per la il·lustre estirp romana dels Victoria. Tot apunta al fet que la seua heràldica, un lleó tornant el cap per a veure una estrella, va ser inventada. Hi ha publicades imatges d'eixe escut, de volums que van pertànyer a Vitòria, però ja sense elm, com a blasó eclesiàstic, amb capel i borles (els escuts dels canonges porten 6 borles, el seu 12). En conseqüència, aquest llibre caríssim se li va regalar a Vitòria abans de ser nomenat canonge. A quin dels dos autors es refereix la nota manuscrita?, qui va ser el donant? Que, a Itàlia, com hem vist, figure Bartoli com a autor principal, ens dona una pista. El canonge tenia a Bellori com a model d'historiador de l'art, i a la seua mort pretenia, segons Rudolph, "*farsi riconoscere come delfino del defunto Bellori*" (o. c., 247). No obstant això, va ser amb Bartoli amb qui va mantindre una estreta amistat fins a la mort del mestre gravador. En qualsevol cas, quina raó de pes tindria el canonge per a mutilar un regal tan dispendiós?, i si el destinatari era Procaccini i es tractava d'agrair-li alguna cosa *con garbo*, què pretenia aconseguir obsequiant-li amb eixe regal enverinat, valga l'expressió? Un personatge verdaderament complex, Vicent Vitòria.

La investigació científica no segueix normalment una línia recta, o suma d'encerts sense

Figs. 8-9. Ratlles tènues per deteriorament de la planxa en el llibre de l'Emory Univ. de 1706, idèntiques a les del foli inserit del llibre de la RABASF de 1680

errors. Les hipòtesis són conjectures que es mantenen fins que un fet en contra porta a postular una altra distinta. Que fa uns mesos creguera que hi havia un llibre que tenia ratllat i restaurat l'elogi del canonge, em va portar a buscar una edició distinta a eixa. L'èxit de la troballa de l'edició de 1702 se sustentava, paradoxalment, en una suposició errònia: el llibre de l'*Emory University* no havia sigut restaurat, perquè eixes mateixes ratlles tènues sobre el panegíric es poden apreciar també en el llibre de Viena de 1702 (en la web de la biblioteca), així com en els dos de l'Academia de San Fernando, especialment en el falsificat. Una deterioració de la planxa.

Però, quina és la raó que es ratllara eixe passatge, que es tapara amb un paper, tal vegada després de ratllat, o que, senzillament, s'eliminara el text de la planxa? La resposta està en el destí final dels dibuixos originals de Bartoli de la seua obra de 1680, un volum que es troba ara en la *Royal Library* del Castell de Windsor, conegut com el *Vittoria album*. L'amistat que va mantindre Vitòria amb Bartoli va ser tan íntima, que aquest el va anomenar “*mio amicissimo*” en el seu testament i el va nomenar executor d'aquest, com a alternativa al marmessor principal (Guerrieri, *o. c.*, 16). El 7 de novembre de 1700 va morir Bartoli i eixos dibuixos van passar a ser propietat del canonge. Quant a les planxes, se suposa que van continuar pertanyent al seu fill Francesco, encara que no hi ha documentació (Modolo, *o. c.*, 183). En 1702 es va fer una nova edició, “*grazie al finanziamento di Vincenzo Vittoria*” (*ib.*, 184), que va aprofitar per a consolidar el seu prestigi personal, amb l'escrit laudatori que hem vist. Un exemplar d'aquesta edició seria el que li va enviar a Palomino. Uns anys després,

en el seu procés d'acostament al papa Climent XI, a través de la seua amistat amb Orazio Albani, germà menut del pontífex i condeixeble seu en el taller de Maratta, va donar eixos dibuixos a la biblioteca privada del papa. En morir el pontífex en 1721, els dibuixos van passar al seu nebot, el cardenal Albani. Finalment, els hereus d'aquesta família els van vendre al rei Jorge III d'Anglaterra en 1762 i van passar a la col·lecció de la *Royal Library* de Windsor.

La donació al papa degué haver-se feta abans que isquera de la impremta l'edició ampliada de 1706 (“*Vincenzo Vittoria che avrebbe donato i disegni al papa tra il 1705 i il 1706*” [*ib.*, 184]), perquè una vegada perduda la seua propietat sobre aquells dibuixos originals, era fals el que deia el panegíric, que eren a la biblioteca del canonge, perquè ja no eren seus. Calia eliminar eixe escrit. La possibilitat que hi haguera hagut un malentés amb els nous editors, Francesco Bartoli i Michelangelo Causei, que els moguera a suprimir el text, es descarta perquè va mantindre amb ells la seua amistat anys després (Whitehouse, *o. c.*, 280). Alguns llibres potser van començar a circular abans que algú donara avís de l'error, o ja s'havien imprés i era millor deixar-los així, perquè ocultar amb un paper damunt l'elogi o, pitjor encara, omplir-lo de ratlles, sent una obra tan valuosa, era una barbaritat. Però el mal intencionat a passatges de llibres, la censura o mutilació de pàgines, o, en última instància, la seua destrucció, moltes vegades la crema de biblioteques senceres, és una constant en la història de la humanitat. Ací hem vist diversos exemples. Tots tindran el seu perquè.

MIGUEL NOGUERA: UNA VIDA ENTREGADA A LA MAR

José Antonio Roca

Abril del 2025, vaig a sa casa en la lloma del Poble Nou de Benitatxell, mirant a la badia de Moraira, els seus gossos lladren i armen un rebombori a la porta, anunciant la meua arribada. Em rep Elvira, la seua esposa, em diu que Miguel és a la llotja cosint xarxes.

Em trobe amb ell en la llotja, i ens n'anem a esmorzar a un restaurant que està enfront de la mar.

La proposta de l'entrevista l'il·lusiona molt, amb la humilitat del que pensa que el seu mèrit ha sigut treballar.

Naix al carrer de la Mar, enfront de la llotja del Peix, un 12 d'octubre de 1952, “compliré 74 anys”, em diu. “Vivia amb la família de mon pare, que es dedicava a l'agricultura i la pesca, amb l'austeritat de l'època, dels anys 70”. Sabedor de l'amor per la mar, els tres germans Pedro, Miguel i Diego, es van comprar una barca, donant un senyal a València, emprenent l'aventura de la seua vida, una vida entregada a la mar.

“Per aquella època s'apreciaven les estacions de l'any; a l'hivern no es podia pescar, també pels corrents migratoris dels bancs de peixos, per això, ens dedicàvem a l'agricultura i a la construcció (inici del començament del “boom” constructiu).

Paral·lel a aquest moment, em comenta que comença a festejar a Teulada amb Elvira, al mateix temps que el criden a files (mili). “Després de servir a la pàtria, passat un any i mig de festeig, em vaig traslladar a viure a Dénia, a una caseta que ténia el pare d'Elvira. La meua labor va ser tallar taronges o treballar en la construcció. El nostre primer fill, Miguel, naix en la Creu Roja de Dénia: Pel sentit de la responsabilitat, me'n vaig anar a treballar a unes naus indus-

trials del Polígon de Dénia.

Continuava enyorant la mar, ens comprem un apartament davant del Castell de Moraira, al costat del lloc de treball i de la Llotja. Pensava que això era un gran avantatge, em vaig hipotecar comprant un vaixell nou en el qual podia pescar amb avantatge i tranquil·litat, amb grans rodets hidràulics per a estendre i arregar xarxes, el motor més potent, la coberta més protegida, utilitzant xarxes i arts de superfície per a fer la pesca més artesanal. Seguïem Juan Diego, Pedro i jo. Els germans el bategem com “El Cérco”, un vaixell de llums nocturn, en el qual no es treballa tan penós, i va començar a pujar la producció.

Posteriorment optem per un altre vaixell més gran, veient que se'ns donava bé: “Vila de Moraira” de dotze metres. Ja necessitàvem algú més, va ser el nostre millor moment: arribem a

pescar a València, i fins i tot a les Columbrets. Elvira i jo ens comprem un habitatge a Oliva.

Durant aquest episodi, lamentable, “la mar es va apoderar del meu germà i se'l va endur a Bellreguard”, em comenta amb nostàlgia, “cada vegada que isc a pescar, en la mar, el meu germà està entre les ones”.

Els pescadors es volien igualar a nosaltres per competència, llavors Pedro va decidir deixar el vaixell “Cérco” i pescar amb arts menors. Nosaltres vam ser solidaris amb els altres vaixells a l'hora d'arribar a vendre en la llotja, oferint el nostre producte al poble

Dels meus dos fills, el xic continua amb l'ofici de pescador en el “Vila de Moraira”, no obstant això, la nostra filla, un poc rebel, no va coincidir amb els nostres pensaments i se'n va anar del nostre costat. Es casa, té dos fills (xic i xica) i al final van formar una família i viuen prop de nosaltres.

El més important és que som tots de Moraira, ens sentim arrelats, ens agraden les seues gents, la vida al poble, les festes, i pense que serem ací, fins al final dels nostres dies.

La vida amb Elvira ha sigut molt satisfactòria, quan la faena ho ha permés, ens n'hem anat de viatge. A la Vall d'Aran, on vam veure la neu, grans llacs i ho passem molt bé. Vam fer dos viatges a Madrid i una aventura a Astúries”. Al final de la nostra conversa, recorda que anava a pescar quan no hi havia port a Moraira, deixaven les barques sobre l'arena, recorda també, que tiraven les xarxes a la Granadella, trencava la mar a un port natural, escarpat de roques en la zona dels penya-segats del Poble Nou de Benitatxell, per a poder traure's el jornal, “ens jugàvem el patrimoni del vaixell, arriscant a vegades la nostra pròpia vida, per a poder mantindre la família”.

Així mateix, es va veure obligat a participar amb altres homes, en les arts de

pesca del Poble Nou de Benitatxell i els seus penya-segats, amb un pendent de 80 graus, en “Les Pesqueres” (art únic en el món), sistema de pesca rudimentari en el qual es tornava arriscar la vida, baixant a la nit amb cresols, cordes, escales rudimentàries, confeccionades in situ, amb els materials de la muntanya, cabassos, fils i hams molt bàsics, construccions i coves, refugis, per a passar la nit, calçat inadequat d'avarques, zones inaccessibles des de terra, en el qual qui queia a l'aigua a la nit, moria, etc. Per això, havíem de ser espavilats a l'hora de triar, cadascú el lloc del penya-segat de pesca i el seu descens i el rendiment de captures i les seues grandàries. Anaven caminant, amb carro, amb un matxo des de Moraira, l'endemà havien de tornar a treballar en l'agricultura, ramaderia o la construcció.

“Actualment, la pesca als voltants de Moraira ha canviat molt, els impostos i el gasoil, ens estrenyen, a més de les poques captures en algunes èpoques de l'any. El meu pensament és que Teulada no s'ocupa prou de Moraira, ho considera com una pedania”. En preguntar-li per Teulada-Moraira, em diu que: “nosaltres ens dediquem a la mar, l'agricultura i el turisme, i Teulada a l'agricultura. Ens unim més, quan es va fer la parròquia de Moraira”

He tornat a descobrir, després de l'entrevista, un home dedicat a la seua passió, lluitador en temps difícils per a aconseguir el seu somni. Amb capacitat d'aventura i risc, amant i orgullós de la seua família, malgrat les dificultats, i del seu poble.

PORIGASSES MARINES

Josep Ivars Crespo

Quin malson el que vaig patir no fa massa. No us ho podeu ni imaginar quin malviure dins d'aquella bestiola gegant. Si no teniu cap altra cosa més interessant que fer, us demane que llegiu aquest resum d'allò que no puc treure'm de dins del meu cap.

Tot va començar quan em vaig fer el got de llet amb dues magdalenes i tot seguit preparar-me per anar a trobar-me dins del llit i fer que el son donara vida a bells somnis.

Faré un relat el més acurat possible del succés que tot seguit us contaré. Encara que he de dir que la redacció no té una continuïtat, sinó flaixos recordats.

Quan estava dormit com un terròs, segons els entesos, l'anomenda fase REM; em vaig trobar dins d'un autèntic monstre marí. Vosaltres us preguntareu com ho podia saber? Doncs bé, ho sabia perquè jo era dins de la seua bossa i aquesta bestiola tenia unes extenses 8 potes totes elles plenes de ventoses. Era una mena de pop gegant, on podien cabre moltes persones i si estaven una mica més apretadetes, moltíssimes més. El que em cridava l'atenció era que aquell animal descomunal no presentava cap tipus de moviment. Les persones es movien dins d'aquella mena de receptacle multiusos.

Quina por feien les articulacions, això sí; fixes totes elles, d'aquell súper OCTOPUS. Quina por; tu!

Les seues ventoses arrossegaven a tots els que per allí passaven cap receptacles o molt foscos o pel contrari eren tan lluminosos que havia de posar-se ulleres de sol per poder entrar-hi.

Uns sons estremidors que cridaven forta i alhora dolçament alguna cosa així; Entra en aquesta cambra i trobaràs satisfets els teus desitjos. Jo que no sabia perquè em trobava dins de la bossa on estaven els comandaments d'aquella criatura estàtica sense cap espai de tranquil·litat, estava com si diguérem abduït per tota aquella representació fantasmagòrica que feia desaparèixer persones a traves de ventoses absorbents. Em vaig armar de valor i amb un enorme esforç tocava començar la meua particular inspecció a través de les cames d'aquell monstre.

La primera cosa que presentava una gran distorsió fou el fet que essent una criatura que hauria de pertànyer als fons marins estant tot submergit en l'espai físic aquàtic, era total-

ment al sec. Xe! Una cosa inexplicable:

Comence a moure'm, i el primer que em crida l'atenció era que cada tentacle tenia una forma diferent als altres, quan se suposa que tots ells haurien de ser semblants, amb les ventoses mínimament diferents entre elles, encara que cal especificar que totes tenien una gran porta d'entrada. Algunes al seu interior tenien coses sem-

blants poc o gens útils, o el que és el mateix; inútils. Ara bé totes elles suposadament adaptades per a la vida moderna. Tot seguit passe a descriure algunes de les imatges de les quals guardo records amb més claretat.

Les persones pertanyien a una espècie avançada “Homo sapiens sapiens digitalis” que es movien per aquells indrets i tenien una mena de led al front que al passar per davant d’una d’aquelles cambres-ventosa, si la llumeta era verdosa enfilaven cap a dins com si foren substàncies ferromagnètiques atretes per imants de neodimi.

Una característica habitual, com bé sabeu dels malsons és la foscor, a més a més, la banda sonora és terrorífica, doncs bé tot al contrari era viure dins d’aquella criatura del present 1er centenari del 3er mil·lenni. Llums encega-dores de colors uns flaires que em van deixar, sense alenar allò que per a viure és tan necessari com és l’aire pur. Quan em vaig adonar portava un cistell tot ple de capses i perols, en un d’ells posava; *“revive de nuevo la juventut con la crema hidratante; építelosumum of París”*.

Quina ensopegada em vaig fotre amb un submarí sense periscopi que es trobava atracat enmig d’un noséquè.

A l’entrada de cada diguem-ne depen-dència hi havia una retolació escrita sobre tau-lons de fustes d’un vaixell naufragat en segles passats on es podien llegir perfectament unes identifications. Tot seguit passe a escriure’n algunes de les que recorde: Tontiboy, Pastaflato Hipereconomato, Expremeixme-field, Beutebir-ra, Sarallar, Calçònia. Tocoloto, PuntiComaRo-mo, Mischufles, Elmeduso, MocDona’ls, Seda-linapunt, P.F., Nyasflaire, Massimoducati, C-montadi-cof!cof!, Marnostrumpasta, Envoltori-mix, Totgoleta, ByO, Chussi, Companatge-i-Pa’ns.

En alguns moments apareixien grans taques de pol a les parets i si mirava el sostre, aquest estava tot folrat d’envasos de plàstic multicolors que sols deixaven passar la llum del Sol per clavills molt prims. Els passadissos esta-ven plens de bosses escampades pel terra i tam-bé l’existència d’algunes rodes recautxutades havent desaparegut totalment els seus materials originals de fabricació.

Quin malviure. Cap dels personatges, que per cert en van ser molts els que es movien en aquesta estructura polpídica, no manifesta-ven el més mínim somriure, amb un posat seriós i cavil·lós, semblava com si la felicitat els ha-guera deixat de fer costat. Tot eren cares llar-gues i dels braços els penjaven estructures amb anses dobles que estaven plenes de closques marines olioses i altres tipus d’objectes embol-callats amb papers d’estrassa que no vaig poder identificar..

No! No! No hi vaig vore cap pirata; nin-gú/na dels que vivien dins del somni tenia al-gun braç acabat amb un garfi ni tampoc tenien un ull amb un pegat. Pensant-ho bé hi havia un núvol gran, igual els pirates estaven amagats dins d’ell.

Si esteu seguint el relat no us sembla molt estrany tot. No sé si una interpretació freu-diana del somni podria aportar alguna vivència viscuda per mi en temps recents.

Perdoneu! Una coseta més; abans de despertar-me recorde l’última imatge. Un gran cartell lluminós de neó amb aquesta clau criptogràfica C%1**. C;¡+>. M%&&’. Molt estrany tot!

QUÈ PENSES QUAN PENSES EN LA MAR

Mar Navarro Buigues

Quan pense en la mar, pensé en un munt d'històries. Per als que vivim —o hem viscut— prop de la costa, la mar no és solament un paisatge. La veiem cada dia, però mai és igual. A vegades albira com una basseta d'oli, com si es deixara estimar i les barques es mogueren amb

una suavitat màxima. Altres vegades es mostra ben brava, ni tan sols el Portet se'n lliura, i ens recorda que la natura té geni i caràcter. Sabeu qui té també caràcter? Els eriçons. Ningú pot dir que no s'ha clavats mai una punxa d'eriçó a la Punta de l'Estrella o a l'Andragó. Sabíeu que hi ha espècies que poden viure fins a cent anys?

I de Platgetes, què en sabeu? És eixa platja que coneixem com la transició entre la platja d'arena i la bona caleta de roca. Aquesta merave-

lla abans era freqüentada per gent del poble; ara està plena de gom a gom. Es veu que ja no cabem tots entre el Portet i l'Ampolla. I així com s'han massificat les platges d'arena, també ha passat amb les cales de roca, com l'Andragó. Recorde quan encara no feia metre i mig i no m'havia de preocupar d'anar prompte per poder tindre lloc. Recorde no tindre eixe pensament de: "Osti! Espavila't, que si no arribes abans de les 11, no podràs estirar ni una simple tovallola".

Pense en la mar com un llibre obert on cada ona és una pàgina diferent. Algunes contenen facies antigues, de mariners que es feren a la mar abans que existiren motors i GPS. Altres parlen de la paciència de qui, hui en dia, s'alça abans de l'alba per tirar les xarxes amb l'esperança d'una bona jornada. I pense en el meu bon amic Noguera. Sempre està disposat que l'acompanyes i mostrar-te el bon art de la pesca. Les matinades que es pega, i sempre té un somriure per a tu, independentment de la captura del dia. Captures que, en un temps no massa llunyà, acabaven a la llotja del port. Recorde el tràfec d'aquell edifici de bon matí, ple de particulars i comerciants que

omplien les butxaques de bon sabor, sabor a mar. Per desgràcia ja no tenim ni llotja ni una peixcateria on anar.

Quan pense en la mar, també pense en la gent del poble: en la pell curtida pel vent i per l'aigua, en el seu respecte profund per la mar. No som nosaltres els que traem una estrella de mar de l'aigua per fer-nos una foto. I trobe, o espere, que els del poble no siguem dels que tiren l'àncora en ple banc de posidònia. Quan es moren les fulles d'aquesta planta —perquè és una planta— arriben a la vorera en forma d'*arribazón*. Aquest fenomen no és brossa; és un indicador d'un ecosistema saludable que, a més, en crea de nous i protegeix la platja de l'erosió. Molta gent hauria de recordar-ho.

En aquest moment pense en el Portet. Pense en els xiquets que aprenen a nadar quasi abans que a caminar. I en els xiquets que anaven amb una canya, pescaven el que podien i ho intentaven vendre als comerços locals. Pense en els joves que somien i en els majors que, amb una ba-

rreja d'orgull i nostàlgia, recorden quan la mar dictava cada pas del poble.

I, per descomptat, pense en la generositat de la mar. A vegades infinita: ens ofereix aliment, faena, descans i paisatges que no caben en una fotografia. Però també ens dona una lliçó: allò que es pren, s'ha de cuidar. La mar dona, però exigix respecte; és com un professor silenciós que recompensa la prudència i castiga la supèrbia.

Per últim, quan pense en la mar, pense en eixa sensació íntima i quasi inexplicable de llibertat. Només cal mirar-la per sentir que un respira més profund, que la ment s'aclareix i que les preocupacions es tornen mínimes. Pense en quan vas introduint el cos poc a poc, s'encongeix perquè l'aigua està fresqueta, però quan t'escabusses, l'alleujament és infinit. La mar té eixa màgia.

Així que, quan em pregunten què pense quan pense en la mar, la resposta podria ser moltes coses: història, faena, identitat, respecte, vida. Però sobretot pense en llar. Perquè en un poble

coster i pesquer, la mar no és només un paisatge bonic: és l'essència.

DOL DE MAR

Joan-Lluís Moreno Congost

Es va despertar a tres quarts de cinc, un quart abans que sonara el despertador. Es va incorporar de seguida, lentament però sense cap rastre de mandra. Va romandre asseguda al llit durant una estona breu. Va agafar el despertador i en va desconnectar l'alarma. Sempre es despertava un quart d'hora abans que sonara, si més no des de feia tres o quatre anys; des de feia tres anys, vuit mesos i catorze dies. D'ençà que va morir el seu home sempre es despertava un quart abans que sonara el despertador. Potser era la fredor del llit buit; potser eren els records a vessar que l'ofegaven; potser era la solitud de l'ànima.

Es va persignar i va resar un *Padrenuestro* i un *Avemaria*, en castellà, conforme li havien ensenyat i conforme els havia resats sempre. Va agafar el retrat emmarcat del seu home que tenia damunt la tauleta de nit i se'l va mirar intensament durant uns moments. Li va fer un bes acompanyat d'un sospir profund i un «ai, senyor» resignat i enyorant. En acabant, va tornar a persignar-se, va deixar el retrat al seu lloc i es va alçar.

Es va posar la bata i va anar a la cambra de bany. La casa era freda, molt freda. Aquell hivern estava sent inusualment gèlid i grisós. A l'excusat, cada alenada hi enlairava petits núvols de baf que accentuaven encara més la sensació de gelor. Es va llevar la bata i va orinar. Tot seguit es va cobrir els muscles amb una toca brodada amb les seues inicials i es va rentar les mans i la cara amb l'aigua ben freda que rajava per l'aixeta. Es va eixugar el rostre i el va observar uns

instants reflectit a l'espill ovalat que tenia davant seu. Hi va constatar el pas dels anys en la pell flàccida i envellida i en el munt de solcs profunds i llargs que s'hi dibuixaven. Pausadament, amb un posat i un pensament melangiosos, es va raspallar amunt i avall els cabells i a continuació els va enrotllar tot fent-s'hi un petit figó que va subjectar amb quatre ganxets. En acabant es va llevar la toca, en va espolsar uns quants pèls blancs que hi havien caigut i es va a tornar a posar la bata.

Va anar a la cuina. Del rebost va traure un parell de creïlles i un parell d'ous. Va pelar les creïlles a trossets menuts i fins. Va abocar un raig d'oli en una paella i les hi va fregir. Va batre els ous i va acabar d'enllestir la truita. Així que va estar feta, la va tallar a trossets que va guardar acuradament en una recapteta d'alumini. En un cabàs de cànem va ficar la recapteta, una tomaca ben rentada, un grapat d'anous, un tros de pa fet a casa, un parell de taronges, mitja marraixeta de vi, una botella d'aigua que va omplir de l'aixeta, un torcaboques de tela i una navalla.

Va recórrer la casa de cap a cap, una casa gran —potser massa gran per a tan poca gent— i vella —potser massa vella per a tan vells records—. Al costat de l'entrada hi havia la cambra del fill. En va obrir la porta i hi va entrar. El va cridar amb una veu apaivagada i pansida mentre obria els finestrons. Al carrer encara era nit tancada. Com que no en va rebre resposta, el va tornar a cridar amb la mateixa veu descoratjada i monòtona. El soroll del frec del cos contra els

llençols i una mena de grunyit indefinit de desplaença van ser els indicis que el fill despertava. Li va traure la roba de l'armari i li la va deixar preparada damunt la cadira que hi havia al costat de la còmoda. Als peus del capçal li va col·locar les sabatilles de drap i un parell de calcetins de llana dels més calents. Va eixir de la cambra amb la mateixa lassitud resignada amb què hi havia entrat i va dirigir les passes cap al seu dormitori per tal de vestir-se.

El fill va tornar a grunyar i es va incorporar pesadament. Va seure al llit mentre es posava les sabatilles de drap. Es va refregar la cara violentament tres o quatre voltes, com si volguera esborrar-ne les empremtes del cansament de les hores intempestives, les arrugues de la nit, el rastre del matalaf en soledat. Es va vestir lentament i feixuga. Va recórrer la casa de cap a cap fins aplegar a la cambra de bany. La casa era freda, molt freda. A l'excusat, cada alenada enlairava petits núvols de baf que accentuaven encara més la sensació de gelor. Va pixar i va obrir l'aixeta del lavabo. Es va rentar les mans i la cara, tot esbufegant a causa de la gelor de l'aigua. Es va banyar un poc els cabells i es va pentinar. Mentre ho feia, va veure reflectit el seu rostre a l'espill ovalat. Es va refregar la barbeta. Tenia barba de tres dies. Va decidir que l'endemà s'afaitaria. Va romandre uns instants immòbil davant l'espill. Seixanta-dos. Dimarts passat n'havia fet seixanta-dos. Va pensar que ja era massa tard per trobar una femella. Una vegada va festejar unes setmanes amb una xicota, però d'això ja feia gairebé quaranta anys. Ja no n'hi havia hagut cap més, de festeig. Va negar amb el cap com si volguera espantar de dintre seu els mals pensaments i es va dirigir cap a la cuina.

A la cuina, la mare escalfava en un cassó una mica de llet i torrava unes llesques de pa mentre la cafetera era al foc. Va seure a taula i va

esperar. La mare va omplir dos tassons de cafè amb llet i va posar un rajolí d'oli i un pessiguet de sal en cada llesca de pa. Es van desdejunar amb parsimònia, en silenci.

—On aniràs hui? —va preguntar la mare alhora que alçava taula i es disposava a escurar els tassons i els plats que havien fet servir.

—A la Punta. Diuen que estan traent-ne sarg gran.

—Farà bona mar?

—Ahir en feia.

—T'he preparat una truita.

—Bo.

Va traure del rebost una botella d'anís i en va omplir una copeta. Se la va beure d'un glop i es va aixecar.

—A la nevera, en un racó, tens els calamars.

El fill va obrir la nevera i en va traure una bosseta de plàstic amb uns quants calamars. La va posar al cabàs, al costat de la recaptera. Va agafar el cabàs i va besar la mare.

—Abriga't, que fa fred —va dir ella.

Ell va assentir amb el cap i es va dirigir cap a la porta de la cuina.

—Hui faré arròs amb fesols.

Va tornar a assentir. Es va posar un jac gros que hi havia al respatler de la cadira i va fer un gest amb la mà a la mare.

—Vés amb compte, fill.

Quan va obrir la porta de casa, un vent gèlid el va colpir. Va deixar el cabàs en terra per cordar-se la cremallera del jac. Se'n va alçar el coll gairebé fins a les orelles i va bufar a les mans amb força per tal de fer-les entrar en calor. Va travessar el carrer enmig d'un silenci de nit d'hi-

vern cru. Va caminar fins a la fi del carrer, on hi havia aparcats el cotxe, un cotxe vell i desarranjat que demanava a crits un bon repàs de xapa i pintura. «Total, per a qui ha de pujar-hi...», va pensar en descobrir una nova abonyegadura al costat dret del parafang de darrere.

Va pujar al cotxe i va ficar la clau al contacte. No era fàcil que es posara en marxa al primer intent ni al segon, amb un fred com aquell. El motor va engegar després de cinc o sis temptatives. Ho va fer com ho fa un malalt gemegós que tus i escup i arranca flegmes d'una gola infectada i febril. Des del tub d'escapament lleugerament foradat es va escampar carrer amunt una fumaguera blanca i espessa acompanyada d'uns quants esclafits repetitius que van trencar amb estrèpit el silenci dels darrers glops de la nit. Dins del cotxe el parabrisa es va embafar ràpidament. Hi va passar la mà tot tractant de obrir un badall de claror que li permetera veure-s'hi amb certa nitidesa. Va abaixar una mica la finestrera perquè entrara una mica d'aire i el parabrisa no s'embafara més encara. Va encendre una cigarreta, va xucar profundament i va emprendre el camí.

El port era a penes a sis quilòmetres d'allí. Tot i això, el trajecte se li va fer llarg. Amb una mà manejava el volant mentre que amb l'altra fregava amb insistència el parabrisa, que s'embafava tossudament. Quan va aplegar al port, va aparcar el cotxe davant mateix d'on hi havia la barca. La barca, la *Maria*, era un llaüt no massa gran que va heretar del pare. A pocs metres d'allí va veure Sebastià a bord de la *Dolores*, acabant d'enllestir els ormeigs.

—Què fem, valent? —va exclamar Sebastià, deixant per un moment la feina i encenent un cigarret.

—Ei, què fem? —va respondre encenent-ne un també.

—On vas hui?

—A la Punta.

—Diuen que s'està traent sarg gran allí.

—Això diuen.

—I ta mare, com va?

—Bé, millor que tu i que jo.

—És forta.

—Sí.

—Fes-li records.

—De la teua part.

—Au.

—Au.

Va ser el pare qui el va ensenyar a pescar. El pare també hi anava tots els diumenges de l'any, tant se val que fóra estiu com hivern. «El pare sí que en sabia, de pesca», va pensar mentre deixava el cabàs a la barca i n'engegava el motor. Quan va passar per davant de la barca de Sebastià tots dos van enlairar el braç a tall de comiat.

Al poc d'eixir del moll, les primeres albors del matí es van anunciar a l'altra banda del cap que protegia la badia. La negror del cel de la nit va donar pas a una claror tímida que preludiava un dia ras i net. Va menar el llaüt cap a la Punta directament. Sempre era a temps de provar en un altre indret si les coses no hi rutllaven bé. No va tardar gaire a arribar allà on volia. «Veus la punta d'aquella roca que sobresurt una miqueta en aquell penya-segat?», li havia dit el pare un dia una pila d'anys arrere. «Veus la caseta aquella que hi ha allà dalt de la cala? Doncs només comences a vore la punta de la roca i deixes de vore la caseta, allí mateix és el lloc exacte». I allí mateix era el lloc exacte, conforme deia el pare.

Va tardar tres quarts d'hora, si fa no fa, a aplegar-hi. Així que va començar a veure la punta de la roca que sobresortia del penya-segat i va deixar de veure la caseta que hi havia dalt de la cala, va parar la barca. Del fons de l'embarcació va traure un cabàs de goma on hi havia els ormeigs de pesca. Els va anar enllestint acuradament i pacient, mecànicament, amb la destresa de qui ha passat mitja vida fent-ho. Va preparar una llinya amb un rastre de quatre hams i un plom gros a la punta. De l'altre cabàs, el de cànem, en va traure un calamar i el va tallar a trossos allargassats amb unes tisores grans. Va esquerar els hams i va deixar caure el plom a l'aigua per un costat de la barca. El fil va anar rellescant entre els dits una estona llarga fins que va arribar al fons. Hi havia un bon grapat de metres de fondària, en aquell punt. Tothom ho sabia, al poble, que aquell era un bon lloc; tothom que eixia a pescar com ara ell. O com abans el pare. Quan va sentir que el plom tocava fons, va arreplegar vora mig metre de fil perquè es tesara.

«Ja no hi ha peix. Un dia d'estos arrambaran amb el poc que en queda», va pensar mentre subjectava el fil amb la mà dreta. No van passar més de dos minuts quan va notar tres o quatre estiregassades contundents a l'altre cap de la llinya. A la quarta, va estirar amb violència del fil i, en comprovar que realment s'hi havia enganxat, va començar a arreplegar la llinya amb rapidesa, amb braçades vigoroses i compassades. «És ben gros, este. Si no aplega al quilo, li'n deu faltar poc», va pensar tot joiós. «Vine ací, valent», va dir en veu alta en traure'l fora de l'aigua. Va somriure satisfet quan va constatar que no havia errat en el pronòstic. Hi portava un sarg que devia pesar un quilo i poc, potser un quilo dos-cents o tres-cents. «Amb quatre o cinc més com este, fem el dia», va rumiar mentre llançava el peix al cabàs i tornava a esquerar i a llançar la llinya. Va pensar que la mare es posaria contenta de debò. «Amb quatre o cinc més com este, tindrem peix

per a tota la setmana. I encara ens en sobrarà. Total, en som dos només». Va pensar que li haguera agradat tindre muller, com gairebé tots els hòmens del poble; que acabava de fer-ne seixanta-dos i que ja era massa tard per a trobar una dona. Es va mirar les mans, unes mans grans, rudes, aspres d'anys de feina, tallades pel fred i colrades pel sol. «Qui voldria viure amb un homenot de seixanta-dos anys com jo?» Li va acudir al cap la xicota aquella amb qui va festejar unes setmanes, feia ja quasi quaranta anys. Va pensar que potser va deixar passar un tren que, en el seu cas, no tornaria mai més. Per què ho va fer? Per què va ser que ho deixaren? Ja ni se'n recordava. Després d'allò no n'hi havia hagut cap més, de festeig. D'aleshores ençà, a les úniques femelles que havia conegut no semblava que els importara gens el tacte d'unies mans com les seues, unies mans grans, rudes, aspres. Ni tan sols hi paraven esment. Les femelles del *Paradis Club* l'agafaven de la mà i el conduïen delicadament als reservats de la primera planta, somrients, sense fer-li preguntes innecessàries, i li parlaven afectuosament, com si de veritat se l'estimaren.

Un parell de picades febles i una altra estiregassada ben abrivada el van traure de les seues abstraccions. Va tesar una mica la llinya per tal de temptejar la captura i va arrossegat el fil amb energia. El sarg no era tan gran com l'anterior però devia pesar-ne més de tres quarts. A l'ham de més avall del rastre cuejava un pagell de vora tres-cents grams. «Bé està», va mussitar.

No va tardar massa a obrir el recapte. En tastar el primer tros de truita va pensar que ningú no feia les truites com la mare. Es va preguntar si les xiques del *Paradis Club* cuinarien. No, de segur que cap d'elles no cuinava. O, si més no, de segur que cap d'elles no cuinava tan bé com la mare. En realitat li costava d'imaginar la Xelo o l'Anuska fent una truita de creïlles. Les dones del *Paradis Club* emanaven fragàncies exòtiques, de vegades embafadores, sempre embriagadores. La

mare portava a sobre la flaire de la truita de creïlles, de l'arròs caldós, de la roba planxada i de l'aigua del pou. Igual que la xicota aquella amb qui va festejar feia gairebé quaranta anys.

El primer glop de vi li va saber a glòria. Aquell any no se n'havia fet molt, de vi. «Si enguany no plou una miqueta més, i torna a pedregar a les acaballes d'agost, tampoc no en farem massa. Cada vegada plou menys. No sé on anirem a parar», va pensar. Va recordar que el pare ja ho deia, això: «Cada vegada plou menys. No sé on anirem a parar».

Mentre va durar l'esmorzar va agafar tres sargs més que passaven tots tres del mig quilo. En acabant, es va concentrar en la feina. Realment va ser un bon dia. Hi havia bona mar. «Una mica moguda, conforme vol el sarg», va enraonar en veu baixa. Bona mar. Al cap d'un parell d'hores tenia mig cabàs ple de sargs ben polits, i uns quants pagells, quatre o cinc besucs i alguna mabra. Va decidir que potser era un bon moment per canviar de lloc.

Va enfilar l'embarcació cap a l'alguer. Aquell era un altre dels indrets que li havia ensenyat el pare. Després d'una estona navegant, va guaitar els punts que li servien de referència i va aturar la barca. Era un lloc ple de rocam i d'alguers on probablement podria traure una mica de morralla per a fer un suquet de peix. De segur que la mare se'n alegraria. Tal com havia suposat, en una hora, si fa no fa, va acabar d'omplir el cabàs amb un bon assortit de peix de roca. «Ja n'hi ha prou per hui», va rumiar. «Amb tot este peix ja tenim prou i massa. Total, al cap i a la fi, només en som dos a casa». I llavors va pensar en la xicota aquella amb qui va festejar feia ja gairebé quaranta anys. I va pensar en la mare. «Es fa vella, la mare». I va pensar en el pare. I va pensar en la buidor que havia deixat el pare

d'ençà que havia faltat. I va pensar en ell mateix. I va pensar si algú, a banda de la mare, sentiria cap mena de buidor el dia que ell faltara.

Va arreplegar els ormeigs amb parsimònia. Mentre posava rumb a terra, va omplir un poal d'aigua de la mar i, amb les tisores, va anar esbudellant i netejant el peix. Després d'una nit gèlida, el sol del migdia lluia radiant i el cel tenia una lluminositat i una blavor que li feien aclucar una mica els ulls per tal d'evitar que el sol l'enlluernara. Va tardar una hora aproximadament a entrar a port. Ja dins del moll, unes quantes persones passejaven amunt i avall de l'espigó. Alguns s'aturaven de tant en tant davant d'algun iot més gran que els altres, i se'l miraven amb admiració i enveja.

L'amarrador del seu llaüt era a dins de tot del moll, en una zona on només hi havia barquetes com la seua. En fer la volta al darrer espigó va veure a terra, davant mateix del lloc buit de la seua barca, un grup de quatre o cinc hòmens que xarraven i fumaven. A mesura que va anar acostant-s'hi, li va semblar entreveure-hi la figura de son tio Jaume. Algú es va adonar de l'arribada del llaüt i va cridar l'atenció dels altres tot fent un gest assenyalant-lo amb el dit. Tothom va dirigir el seu esguard cap a ell. Quan va ser a una cinquantena de metres de l'amarrador, hi va identificar clarament son tio Jaume al costat de Sebastià; i son tio Ramon, i el seu cosí Pep, i el seu cosí Jaume. Tots cinc fumaven. Tots cinc se'l miraven. Tots cinc desviaven l'esguard i miraven a terra, capmoixos. Ningú no parlava. Son tio Jaume duia camisa blanca i corbata negra. Son tio Ramon tenia un cigarret encès en una mà i amb l'altra s'eixugava els ulls amb un mocador de tela blanc.

COSTUMS DESAPAREGUTS

Vicent R. Vallés

Amb el pas del temps, hem deixat enrere formes de vida i de relacionar-nos els uns amb els altres molt peculiars. Eren costums que, com si foren lleis, anaven transmetent-se de pares a fills i de generació en generació, encara que molts d'ells ja han desaparegut.

Davant els continus canvis dels temps en què vivim, pot resultar interessant conèixer referències de com es vivien certs episodis i de com s'entenia la vida.

Per haver sigut testimoni directe, vull recordar els tràmits que se seguien per tal de comprar els mobles per a la nova llar, quan una parella decidia casar-se, i el paper que desenvolupava la família en aquesta comesa.

Una vegada les famílies estaven assabentades d'allò que pretenien fer els nuvis, es posaven en marxa els protocols. Un dels més importants era l'elecció i compra del mobiliari.

Les dues famílies es posaven d'acord per a quedar al llarg del dia, o bé al capvespre o ja de nit per tal d'anar a "veure mobles". I arribat el moment, els nuvis i els pares de cadascun d'ells, anaven junts al taller acordat per tal d'escollir-los. De vegades eren moments un mica incòmodes, ja que solia ser de les primeres ocasions en què els "consogres" s'ajuntaven i clar, sorgien "tensions" si de cas la xica triava models que els futurs sogres no veien apropiats o cars, i per darrere i sota veu anaven afluint alguna inconveniència. Una vegada escollits els mobles, in-

closa tela i color per a les butaques (quasi sempre era de domàs or vell perquè li anava amb tota classe de cobertors segons les consogres), ja quedaven amb la data per muntar-los en la casa on anaven a viure.

Com que Teulada era un poble on hi havia diverses fàbriques de mobles de renom en tota la comarca, la majoria de les famílies estaven relacionades amb alguna d'elles, bé fora per llaços familiars o bé per amistat, i clar, això es tenia molt en compte i era quasi com una "obligació" comprar allí els mobles. A vegades cadascuna de les famílies dels nuvis estava relacionada amb una fàbrica diferent, i si eixe era el cas, normalment es repartia la compra. Però els pares del nuvi eren els qui pagaven la major part del mobiliari.

Normalment, es repartien la compra de la següent manera:

Dormitori. Era el conjunt més important de la compra i es componia d'armari rober (de 2, 3, 4 o 6 portes) que, junt amb el matalàs de llana o "borra," cortines i aixovar, era la part que la núvia aportava, i els seus pares pagaven segons el poder d'adquisició que la família podia afrontar.

La resta d'aquest, llit de matrimoni, dues tauletes de nit, comodí amb lluna, cadireta i butaques, era la part que pagaven els pares del nuvi.

Quan es donava la coincidència de què havien de comprar en dos tallers diferents, era la part del xic la que manava, i el taller on compra-

ven el dormitori tenia l'obligació de facilitar al taller que fabricaria l'armari, tant el modelatge

Teulada, Benissa, Calp i el Poble Nou, es pagava tal com ho he descrit abans. També era igual a

Armari de dormitori de la fàbrica de mobles d'A. Vallés, de Teulada.

Anys 40 del segle XX

elegit, com les xapes de “fantasia” i el color de la fusta en què s'havia de fabricar.

El dormitori era segur que es comprava. Altres mobles com un segon dormitori, menjador, entradeta, etc. depenia tant del poder adquisitiu com també d'on habitarien els novençans, ja que una majoria anaven a viure a casa dels pares del xic o la xica i compartien, excepte dormitori, tot el dels pares o sogres.

És per això que els matrimonis amb fills i amb molt bon criteri, estalviaven tot el que podien i més, per tal que, arribada l'hora, pogueren fer front a les despeses pels casaments dels fills o filles.

Una peculiaritat és que els costums variaven d'un a altre poble. I com a exemple sabem que a

Xàbia (poble) però no a Duanes, on la xica pagava armari i comodí (també es deia “coqueta”) del dormitori. I ja més allunyat es donava el cas d'Altea, on el xic ho pagava tot. O el cas de La Nucia, on eren les xiques les qui havien de pagar tot el mobiliari. Tant en uns pobles com en altres, casar a un fill o a

una filla desbancava els pares, i com solien

dir, “tindre fills en un, o filles en l'altre, era la perdició pels pares”.

CACIQUISME EN TEMPS DE LA REPÚBLICA: QUAN ALLÒ VELL NO DEIXA NÀIXER A ALLÒ NOU

Juanjo Buigues Sapena

Abordar el tema del caciquisme a Teulada en un breu article se'ns presenta una idea massa ambiciosa i inabastable donada la transcendència del fenomen. Tot i això, centrant-nos en el període concret de la II República, una època que, a priori, predisposava per a la superació de les velles lògiques de poder i submissió tant pròpies del àmbit rural, podem comprovar com la reproducció social d'aquesta realitat no se supera o es reverteix únicament amb un canvi formal en l'ordre polític. En efecte, els seus aspectes socials i culturals, a més dels merament econòmics, són també cabdals per a entendre la perpetuació d'una manera d'organització de la vida pública (i privada) amb una accentuada base conservadora, jeràrquica, paternalista i punitiva.

1931: Les velles dinasties polítiques es disputen el control de la 'nova realitat' republicana.

La proclamació de la República, arran dels resultats de les eleccions municipals celebrades a l'abril de 1931, va trobar la vella classe política amb la passa canviada, tant habituats com estaven al sistema caciquista d'alternança en el poder entre liberals i conservadors, que havia caracteritzat el període de la Restauració borbònica. Fins aleshores, els diferents partits havien quedat restringits a una 'camarilla' de seguidors d'alguna personalitat d'àmbit estatal, lògica que es projectava també a l'esfera provincial, comarcal o local.

Així, aquesta nova realitat obligarà a cacics i senyorets a reubicar-se políticament a través de la creació (o parasitació) de comitès locals

de partits amb segell republicà, per continuar mantenint la seua ascendència social.

A nivell provincial, la facció monàrquica liberal dirigida per Trinitario Ruiz Valarino¹, qui tenia en Romualdo Bertomeu Rodríguez el seu 'client' a Teulada, nodrirà majoritàriament les files de la Derecha Liberal Republicana (DLR) de Niceto Alcalá Zamora. Comptarà, a nivell comarcal, com a principals figures amb el xabienc Juan Bautista Català Gavilà² i el seu fill, Romualdo Català Guarner; mentre que, a l'àmbit provincial, tindrà a Joaquín Chapaprieta³, candidat per la circumscripció d'Alacant a les eleccions constituents de juny de 1931, i responsable d'organització de la propaganda d'aquesta formació política, com a persona de referència.

Bertomeu Rodríguez havia aconseguit que el Governador Civil declarés la suspensió de la corporació local sorgida de les eleccions municipals de maig de 1931, ja que després de la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera, havia recuperat la influència de la qual gaudia abans (havia tornat a estar designat Alcalde per Ordre Ministerial). Aquells comicis havien estat organitzats unilateralment pels partidaris republicans radicals i radicals-socialistes, com a resposta a la proclamació de candidats feta en virtut del l'article 29 de la Llei Electoral vigent de 8 d'Agost de 1907⁴, de la qual entenem que el cacic liberal estava plenament satisfet i que els seus interessos es trobaven ben representats de manera delegada.

Poc després, la DLR passarà a convertir-se en el Partido Republicano Progresista (PRP). Coneixem de l'existència d'un Cercle republicà

Regidors proclamats per l'article 29	Regidors electes a maig de 1931
Jaime Oller Malonda	Jaime Oller Malonda
José García Vives	Bautista Vila Buigues
Jaime Oliver Ronda	Antonio Vallés Vives
Romualdo Bertomeu Lledó	José Baydal Baydal
Vicente Bertomeu Cardona	Vicente Bertomeu Cardona
José Ivars Soler	Vicente Roselló Torres
Vicente Oller Andrés	José Carrió Costa
Jaime Buigues García	Jaime Buigues García
Ricardo García Cerdà	José Oller Puig
Juan Bertomeu Ferrando	Juan Bertomeu Ferrando
Ricardo Romany Borja	Ricardo Romany Borja

Font: BOPA (Butlletí Oficial de la Província de data 8 d'abril de 1931) i ADPA ([Arxiu de la Diputació Provincial d'Alacant](#)).

progressista a Teulada, per una menció expressa apareguda a un article d'opinió⁵, fet que reforçaria la idea que seria Bertomeu Rodríguez qui presidiria aquest nucli polític. Tot aquest sector acabarà confluint, a 1935, amb altres famílies polítiques del centre-dreta, en un partit polític d'indole estrictament provincial, el Partido Republicano Independiente (PRI), que tindrà una forta ascendència a Teulada, aglutinant a una part important del caciquisme local i amb el Consistori municipal sota el seu control.

L'òrgan d'expressió del PRP, era el periòdic 'La Razón', dirigit pel ja esmentat Romualdo Català Guarner. A les seues pàgines llegim un article⁶, signat sota el pseudònim de 'Claudio Gorgos', que ens ajuda a posicionar políticament

a les diferents figures que protagonitzen la realitat política municipal teuladina. Ací l'autor denuncia el *confusionismo político* i la

hipocresia que practiquen *algunos conversos* interessadament amb la finalitat de *presentarse como revolucionarios primeramente, después como republicanos* davant dels vertaders propulsors de l'enderrocament de la dictadura de Primo de Rivera. Així, assenyala com a gran protector d'aquests 'conversos'

teuladins, a un polític que gaudeix en època de la República de la mateixa influència que tenia en temps de Primo de Rivera, *quien lo distinguió con una magnífica ocupación en la famosa Telefónica*, referint-se al diputat per Alacant del Partido Republicano Radical (PRR), després de les eleccions constituents de juny de 1931, Miguel de Cámara Cendoya.

Com a grans ordidors d'aquesta trama assenyala Romualdo Bertomeu Lledó (popularment conegut com el 'Senyoret de l'Emília'), cap del Partit Conservador "*de Bugallal*"⁷, Juan Bertomeu Ferrando *también de la misma línea política que el anterior, pero que públicamente se muestra partidario de Jorro Miranda*"⁸ amb la finalitat d'aconseguir el seu recolzament, Ricardo Romany Borja també *bugallalista*, però que *para contar con la protección de Torres Salla*⁹, es mostra alineat amb la seua línia política, Miguel Miñana Vallés (qui va estar sub-Caporal del sometent durant la dictadura), i José Morell Alberola, cap del partit únic durant la dictadura, Unión Patriótica. L'autor acusa *este conglomerado del Antiguo Régimen (...) de extender sus tentáculos a todos los sectores políticos para evitar,*

con este artificio, que los demócratas de antiguo puedan sustituirlos en el ayuntamiento de Teulada.

Precisament, la relació entre uns dels esmentats, Juan Bertomeu Ferrando, i Miguel de Cámara, la corroborem mitjançant una relació epistolar¹⁰ on el primer li requereix al segon que intercedisca en favor del seu fill, Juan Bertomeu Buigues, interessat en superar les proves per accedir al cos de fotògrafs de l'exèrcit d'aviació. Miguel de Cámara afirmava conèixer *las cualidades personales de este joven y su amor por el estudio*, per la qual cosa pregava al Comandant en Cap d'Aviació, Ángel Pastor, que *lo tuviera en cuenta para que, dentro de la justicia, pudiese salir airoso de sus exámenes.*

Un altre article d'opinió publicat, en aquest cas al setmanari 'Rebeldía', sota el títol *El*

*caciquismo en Teulada*¹¹ continuava fent èmfasi en aquesta qüestió en

assenyalar que *el 12 de abril todos triunfaron como monárquicos* (en referència als regidors proclamats), *siendo destituidos y en contra de las órdenes* (en referència a Governació Civil) *celebraron elecciones apoderándose con su traje nuevo de republicanos gracias a la protección que les prestó el señor Cámara.* A més, també afirmava aquest opinador 'anònim' que *el actual ayuntamiento* (aleshores presidit per Vicente Roselló Torres, radical-socialista) *se entrega al caciquismo más desenfrenado imponiendo multas ilegales a los que no comulgan con sus ideales, teniendo sus afiliados la inmunidad, ya que estan exentos.*

Aquell qui també realitzarà una esforçada tasca per denunciar públicament aquestes manobres polítiques fou José Marcos Devesa, primer President del 'Centro de Alianza Republicana' a Teulada, i vinculat políticament a Acción Republicana (AR) d'Azaña. Aquest visitarà, juntament amb una comissió de republicans de la comarca, el ministre de la Governació a Madrid, per *solicitar que evite la irregularidad de que en este distrito se haya perjudicado a los antiguos republicanos, favoreciendo a personas la ideología de las cuales era desconocida antes del 12 de abril*¹¹ ..

Malgrat tot, José Marcos no podrà evitar que el sector del PRR es fes també amb el control del Centre d'Alianza. Així ho corrobora l'anteriorment esmentat article publicat a 'Rebeldía', ja que *Alianza Republicana ampara sin saberlo a estos caciques a cuyo frente se halla Miguel Miñana (...) ostentando el jefe jorrista Juan Bertomeu Ferrando la vice-presidencia con el beneplácito de los caciques Romualdo Bertomeu Lledó (...) y Miguel Borja representante del gran cacique Torres Orduña.*

1932: Dimissió de l'Alcalde, reconfiguració del poder municipal i tensió social.

A l'agost de 1932, la premsa de l'època¹³ recull el canvi que es va produir a l'Alcaldia de Teulada, ja que *dimitió el alcalde-presidente de aquella villa* (Vicente Roselló) *y celebróse inmediatamente sesión para elegir su sustituto.* Fou elegit, comptant amb els vots de 9 dels 11 regidors, *"el distinguido joven don Ricardo Romany Borja cuyos prestigios le han captado en Teulada el afecto de todo el pueblo.* Continuava la glosa de les bondats d'aquest candidat (no debades el periòdic 'Diario de Alicante' era l'òrgan

de difusió del radicalisme lerrouxista a la província, per la qual cosa no amagava la seua satisfacció per aquest fet), ja que *de su juventud, de sus iniciativas y de su actividad hay que esperar una gestión al frente de la Alcaldía, llena de aciertos* i recordava gojós que *el señor Romany milita en el partido republicano radical que en él tiene a uno de sus más valiosos elementos*. Com l'amor sempre té data de caducitat, aquest idil·li entre el candidat i el partit s'esvaïrà en breu.

Desconeixem amb precisió quin va estar el motiu que va propiciar l'eixida de l'alcaldia de Roselló. Tot i això, sabem que, a inicis de 1932, el Partido Republicano Radical-Socialista (PRSS)¹⁴, on s'enquadrava aquest, va dur a terme una reorganització dels seus comitès locals, i Teulada no va estar una excepció. Alguns veïns, amb vinculacions polítiques amb l'època de la dictadura i de la monarquia, van accedir a la seua Junta Directiva, en qualitat de vocals. Serà el cas de Vicente Oller Andrés (regidor monàrquic proclamat per l'article 29) o Antonio Llobell Oller (qui havia ocupat el càrrec de Fiscal Municipal a 1930). També en trobem d'altres els quals tindran notable protagonisme a partir de la instauració de la dictadura franquista, com Damián García Marcos (qui formarà part de la Junta Provisional Franquista que substituirà a l'últim Consell Municipal republicà), Francisco Sivera Ortiz (2n. tinent d'Alcalde a la corporació franquista a 1940) o Andrés Ramiro Signes (primer Cap local de Falange Española Tradicionalista y de las JONS). Maniobra política d'algun dels cacics per continuar influint a la vida política? Molt probablement.

En tot cas, aquesta substitució al capdavant de l'Ajuntament no va ser innòcua per a

la vida pública teuladina, ja que les exaltades passions polítiques desencadenades arran d'aquest fet, va desembocar en una discussió i posterior agressió amb arma de foc. Així, ho recollia el diari madrileny 'La Voz'¹⁵ quan *con motivo de una discusión política, el vecino de Teulada Juan Marcos fue a su casa por una*

escopeta y disparó contra el farmacéutico del pueblo, incrustándole varios perdigones en la región lumbar".

1933: Escissions i ruptures. Nous comitès polítics, vells noms.

A l'abril de 1933 es convocaven eleccions municipals 'parcials' per a cobrir els llocs de regidors que havien estat elegits dos anys abans, en virtut del conegut article 29. A la província d'Alacant es van celebrar eleccions parcials a 18 municipis, la majoria d'ells de petita dimensió, ja que a penes 5.795 electors estaven cridats a les urnes (un 1,83% de la població amb dret a vot a la província). Després de verificar la relació de municipis, sembla descartar-se que a Teulada es celebraren aquestes eleccions. Tot i això, com veurem, els seus resultats sí que van tindre incidència a la vida pública local, ja que la dreta conservadora i catòlica els va interpretar com un reforçament de les seues posicions anti-republicanes. I a més, anaven a suposar la pública manifestació de l'escissió

del republicanisme radical local, i l'aparició d'altre grup polític: la Derecha Regional Agraria (DRA).

Així, coneixem que es va elevar protesta dels republicans radicals de Teulada front al Governador Civil per la presència de banderes monàrquiques al Consistori, “*siendo significativo al no saberse el resultado de las elecciones de ayer para los republicans*”. Amb aquesta denúncia, “*demuestran los radicales de Teulada que el alcalde (Ricardo Romany) no tiene ninguna relación con el Partido Radical*”¹⁶. Els signants d'aquesta missiva eren José Pastor Gisbert, Bautista Vila, Miguel Miñana, Jaime Oller i Bautista Mas.

Aquesta protesta, que també va estar secundada pel Comitè Local d'Acción Republicana, amb la signatura de José Carrió Costa, José Marcos Devesa, Vicente Vila, Vicente Oller i Marcos Vallés Cervera.

Des d'uns mesos abans, existia un comitè local de la DRA, i una delegació d'aquest participa a un acte de proselitisme polític a Dènia on van estar presents Luis Lucia Lucia i Jose Mª Gil Robles, els màxims referents de la dreta catòlica a nivell valencià i espanyol. Aquesta visita sembla va estar emmarcada en una campanya de proselitisme que realitza per les comarques de la Marina i el Baix Segura, els seus grans bastions. El sector acabdillat per Romualdo Bertomeu Lledó i Juan Bertomeu Ferrando (qui sí que havia participat activament al PRR), havia canviat de files partidistes.

Per altra banda, Ricardo Romany s'inclinà per unir-se al Partido Republicano Independiente (PRI), arrastrant amb ell a la majoria de regidors (7 dels 11), entre ells els propis Vicente Roselló o José Baydal, els quals havien estat a les

files radicals-socialistes. Tot i això, donat que la creació d'aquest partit no es va materialitzar fins a 1935, seria versemblant que prèviament tot el seu grup d'acòlits hagueren trobat cabuda a l'estructura política d'altre partit. Tal volta el Partido Republicano Radical-Socialista Independiente (PRSSI)?

Ens dona algun indici en aquest sentit, l'article d'opinió que publica José Marcos, que reaccionava als resultats de la primera volta de les eleccions de Diputats a Corts de novembre de 1933 a Teulada. Marcos deixava palès “*que tanto el cura (Miguel Ribes) com el vicario (Pelegrín Ricart) verdaderos ejemplares de la clásica caverna han intensificado la propaganda*” convertint el confessionari en “*tribuna electoral*”, des d'on “*obligaban a las tiernas electoras (s'havia aprovat el sufragi universal femení) votasen la candidatura derechista, so pena de privarlas del 'pan espiritual', amén de otras privaciones de bienes ultraterrenales*”. A més, també es lamentava “*del error de los Consejos provinciales que hicieron los Comités en los pueblos con personas dominadas por los caciques de la monarquía*”, ja que “*la gente que aquí el 23 de abril puso colgaduras monárquicas en sus casas, esa pandilla católica es monárquica y en Alicante hacía creer que eran republicanas para que les ayudaran a poder mandar*”. I assenyalava als representants del comitè local del PRRSI específicament “*que han votado aquí descaradamente por los monárquicos*” en connivència amb “*el cacique y Presidente del Centro Republicano Progresista* (en al·lusió a Bertomeu Rodríguez), mentre que l'altre “*cacique agrario*” (fent referència a Bertomeu Lledó) “*ha votado por Cristo Rey*”.

Com a resultat de tot açò... El desencís dels republicans.

A inicis de 1935 apareixia un article al periòdic *'El Luchador'* signat per un 'mestre' anònim, en exercici¹⁸. Les seues paraules sintetitzaven i desprenien el desencís de grans sectors socials respecte de les promeses frustrades amb l'esdevenir polític de la II República. Així, aquest es lamentava que *"la poca y beneficosa diferencia que en los primeros tiempos (des de la seua proclamació) notamos, ha ido transformándose y desapareciendo paulatinamente, y hoy parece que continuemos en los peores tiempos de la Monarquía (...) En las alcaldías y los ayuntamientos, en los juzgados municipales, y en los primeros puestos de la vida política y social de la inmensa mayoría de los pueblos encontramos a los mismos individuos que, de no haberse proclamado la República, ocuparían los mismos cargos (...) En esta provincia, y más particularmente en esta región (en referència a la Marina), eran de Jorro Miranda o de Ruiz Valarino, y se hacían llamar conservadores o liberales. Ahora son agrarios o radicales, de Chapaprieta o de Morata, con concomitancia con el 'ex-conde' de Altea (en referència a Jorro Miranda) o Torres Sala, y con los restos del disuelto partido liberal de la provincia (...) Son los mismos que el 12 de abril de 1931 se hicieron votar como monárquicos y el 15 del mismo izaban la bandera republicana y se hacían progresistas primero, después republicanos demócratas, más tarde de la derecha regional (...)".*

Per què ens resulta aquesta descripció tan precisa i ajustada amb l'evolució política viscuda al nostre municipi? El poder pot tindre moltes cares, però rarament canvia de mans.

NOTES:

Trinitario Ruiz Valarino, cap del Partit Liberal Democràtic a la província d'Alacant durant l'època de la Restauració borbònica, va tindre una dilatada carrera de més de mig segle dins dels cercles de poder. Així, va estar Fiscal del Tribunal Suprem a inicis de segle XX, Ministre de Justícia en dos ocasions, Ministre de Governació, Diputat a Corts pel districte de Dolores y Senador vitalici. Era fill de Trinitario Ruiz Capdepón, propietari de diferents capçaleres periodístiques d'inspiració liberal, que va estar Cap del Partit Liberal de Sagasta a València, després Governador Civil d'aquella província i més tard Fiscal General del Tribunal Suprem. Un exemple paradigmàtic, de com l'herència era (i és) el principal mecanisme de reproducció social del poder i de l'èxit professional. Hui en dia s'anomena 'mèrit i capacitat'.

Juan Bautista Català Gavilà, històric cacic liberal de la comarca, i el seu fill Romualdo Català Guarnier, havien promogut a 1915 una 'Liga Anticaciquista', amb implantació també a Teulada (on trobem al seu si veïns amb protagonisme polític durant la II República com Vicente Roselló Torres, Alcalde radical-socialista, o durant la dictadura de Franco, com Antonio Ivars Soler, primer Alcalde franquista). Paradoxalment, aquell 'moviment anticaciquista' (promogut per un cacic) també va estar recolzat per Torres Sala, altre dels màxims representants d'aquest caciquisme, per una qüestió estratègica, ja que a 1916, amb l'entrada de Jorro Miranda al capdavant del

Partit Conservador, es va viure un cisma a nivell provincial dins del conservadorisme dinàstic, i Torres Sala havia passat a militar al Partit Maurista (tanmateix com Miguel Borja a Teulada).

Joaquín Chapaprieta Torregrosa, advocat i polític natural de Torrevella, d'ideologia liberal-conservadora. Diputat a Corts en diverses ocasions i per diferents districtes electorals. Ministre de Treball durant el regnat d'Alfons XIII, Ministre d'Hisenda durant la II República sota el govern d'Alejandro Lerroux (PRR), i president circumstancial del Consell de Ministres de la II República a 1935, amb el recolzament de la CEDA i els Agraris. Cal recordar que, segons aquest article, en cas de no presentar-se més candidats dels que podien ser elegits (11 en el cas de Teulada), els seus integrants es convertien automàticament en regidors, sense necessitat de que foren celebrades les eleccions. Aquest article fou derogat mitjançant el Decret Electoral de 8 de maig de 1931, que establia la nova legislació electoral de la República. Per aprofundir en aquests fets recomanem la lectura dels articles publicats als números 4, 5 i 6 de 'LA BELLUERNA', sota el títol 'LA INSTAURACIÓ DE LA II REPÚBLICA A TEULADA: LES ELECCIONS MUNICIPALS DE 1931'.

Periòdic 'HOY, DIARIO REPUBLICANO', de 24 de novembre de 1933, estretament vinculat al partit d'Acción Republicana (AR).

Periòdic 'LA VOZ, PERIÓDICO REPUBLICANO PROGRESISTA', número 2, de

27 de novembre de 1931, pàgina 3.

Gabino Bugallal Araújo fou un polític vinculat al Partit Conservador que va estar present a molts dels governs d'aquest signe que es van succeir durant el regnat d'Alfons XIII. Defensor del llegat d'Antonio Cánovas, i posteriorment fidel a Eduardo Dato front als 'mauristes', era considerat un 'conservador pur', protegit i avalat per l'extensa xarxa caciquista que dominava a les províncies galegues d'Ourense i Pontevedra. Especialment polèmica va estar la seua actuació durant el mandat al Ministeri de Gràcia i Justícia, emparant l'acció repressora del general Martínez Anido a Barcelona, i estant partidari de l'ús de la força contra la conflictivitat social i de l'aplicació de la tenebrosa 'Llei de Fugues', que emparava l'execució extrajudicial dels detinguts per la policia simulant l'intent de fuga del detingut durant el seu trasllat d'un punt a un altre. Durant la dictadura de Primo, es va mantenir al marge de la política, i a febrer de 1931 torna per a exercir les funcions de Ministre d'Economia a l'últim govern de la monarquia borbònica. Juntament amb el ministre Juan de la Cierva, va ser partidari de l'ús de la força per defensar la Monarquia contra els republicans, en contra de l'opinió de la resta de ministres.

José Jorro Miranda, advocat, compte d'Altea (títol nobiliari creat a 1920 per Alfons XIII expressament per a ell), cacic del Partit Conservador de la Marina (que comprenia els districtes de Pego, Dénia i La Vila), després de la mort d'Antonio

Torres, i gran rival polític dels germans Torres Sala. Va continuar tenint un fort protagonisme durant la Dictadura de Primo de Rivera, estant Cap del partit únic Unión Patriòtica a la Marina, i membre de l'Assemblea Nacional Consultiva per designació del dictador.

José i Juan Torres Sala, benissers, eren fills d'**Antonio Torres Orduña**, un dels grans cacics de la Marina de finals del segle XIX i principis de segle XX (nebot i hereu del 'senyor de Guadalest', **Joaquín de Orduña Feliu**), amb vincles familiars i fortíssima ascendència social als pobles de Benissa i Pego. Aquesta branca del caciquisme comarcal representava històricament el sector més conservador vinculat als rics propietaris d'interior, per contraposició als 'cacics de la costa' (com els Català, Bolufer, Cholbi o Cruaños a Xàbia; o els Oliver o Morand a Dénia), caracteritzats per una ideologia més liberal (Antoni Espinós Quero, 1984). Tant Antonio Torres, com els seus dos fills barons, van estar diputats al congrés durant diferents etapes. Juan Torres Sala va ser elegit diputat dos voltes: la primera, a la segona volta de les eleccions de 1933 per la facció 'Popular Agraria' (segons fitxa del Congrés dels Diputats); i la segona, a les eleccions del 16 de febrer de 1936 per la coalició de la CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas). Sembla que va iniciar la seua militància a la Derecha Regional Agraria (DRA), i després va passar al partit Acció Popular, nucli principal de la CEDA), que tenia com a principal dirigent a José María Gil-Robles.

AGHA, Archivo General e Histórico del Aire. Expedient personal de Juan Bertomeu Buigues.

'REBELDÍA, TRIBUNA DEL PENSAMIENTO IZQUIERDISTA DE LA JUVENTUD', N° 27, de 25 d'octubre de 1931.

Periòdic 'LA LIBERTAD', 13 de maig de 1931, pàgina 6.

'DIARIO DE ALICANTE', 17 d'agost de 1932; 'LAS PROVINCIAS', dissabte 13 d'agost de 1932, pàgina 7.

'EL LUCHADOR', 2 de febrer de 1932.

'LA VOZ, DIARIO INDEPENDIENTE DE LA NOCHE', núm. 3625, dimarts 9 d'agost de 1932.

'DIARIO DE ALICANTE', 25 d'abril de 1933 i 'DIARIO DE ALICANTE', 27 d'abril de 1933.

Periòdic 'HOY, DIARIO REPUBLICANO', de 24 de novembre de 1933

'EL LUCHADOR', 9 de gener de 1935.

UNA MENT BRILLANT I UN COR COMPROMÉS:

TERESA CALATAYUD

Clara Vara Llobell

El passat 9 de maig vaig tindre la sort de poder entrevistar Teresa Calatayud Noguera, metgessa jubilada especialitzada en neurologia, per al meu treball monogràfic de l'IES Teulada de 1r de Batxillerat. Aquest va constar d'una introducció a la història de la medicina, un estudi antropològic basat en el treball realitzat pel Dr. José Pitarch Jarque, l'evolució del sistema sanitari a Teulada i, com a treball de camp, l'entrevista a aquesta prestigiosa metgessa, Teresa Calatayud Noguera.

Teresa Calatayud Noguera va nèixer el 15 de febrer de 1951 a Alacant, però des de molt xicoteta va viure a Teulada, on es va traslladar la seua família. De menuda, ja mostrava una personalitat marcada i una gran capacitat intel·lectual i constància. N'és una mostra que amb només tres anys es va escapar de l'escola per l'angoixa que li provocaven els hàbits de les monges. A partir dels cinc anys, amb la seua mestra Na Mercedes, va descobrir la passió per l'estudi. També va rebre ajuda del marit de la mestra, En Pedro, gràcies al qual va corregir un defecte de pronunciació.

Des de ben jove, Teresa tenia molt clar que volia estudiar Medicina, inspirada per la seua àvia Catalina, qui no havia pogut ser metgessa per ser dona, i per la figura del seu besavi i el seu avi, metges de poble. Amb només cinc anys, va anunciar convençuda a sa mare que ella seria Premi Nobel de Medicina. Aquestes influències fa-

miliars, sobretot de les dones de la seua línia materna, la van marcar profundament i han tingut un paper fonamental en la seua formació i la seua vocació.

La seua besàvia, impedida d'estudiar per ser dona, es va encabotar perquè les seues filles sí que tingueren estudis. La tia àvia Teresa Morell Redal, pianista virtuosa que va ser convidada a tocar amb Stravinski i va morir als 22 anys, esdevingué un mite familiar i un referent d'excel·lència. L'àvia Catalina i sa mare Rosa van continuar transmetent eixa necessitat de formació com a via de llibertat i independència.

Anys més tard, es va traslladar a València per estudiar el Batxillerat amb el seu germà Salvador, també futur metge. Posteriorment, va ingressar a la Facultat de Medicina de la Universitat de València l'any 1968 i va obtenir el títol l'any 1974. El 1975 va completar una tesi de llicenciatura sobre la producció de coneixement en Neurociències durant el segle XIX, amb qualificació d'excel·lent *cum laude*.

A la facultat, va viure els inicis del canvi de gènere en la professió: en aquell moment, només hi havia dues o tres professores, però ja un 30% de l'alumnat eren dones. Teresa es va decantar molt prompte per la Neurologia, impactada per la mort d'una amiga d'infància, Vicenta Ivars Ahuir, a causa d'una malaltia neurodegenerativa. Aquest fet la va marcar profundament i va fer créixer la seua fascinació pel cervell.

Després d'un any a l'Hospital La Paz de Madrid com a metgessa interna, fa la residència a l'Hospital 12 d'Octubre entre 1976 i 1979. Allà coneix el seu futur marit, Eduardo Lombardía García, cirurgià maxil·lofacial. Es van casar a Teulada el 1979 i van tindre dos fills, Eduardo i Carlos.

L'any 1980 es va traslladar a Astúries, on el seu marit va guanyar una plaça per oposició. Ella també va obtenir una plaça a l'Hospital La Paz com a metgessa adjunta de Neurologia, però va demanar una excedència per a seguir-lo a Astúries. Teresa va començar la seua tesi doctoral, tot just mentre criava el seu primer fill. Treballava en la investigació de la síndrome tòxica de l'oli de colza, una crisi sanitària greu a Espanya.

Mitjançant experiments amb conills, va demostrar els efectes paralitzants de l'oli desnaturalitzat. Aquest treball li va proporcionar un premi extraordinari del doctorat.

Teresa va saber compaginar amb tenacitat i intel·ligència la maternitat i la carrera professional. Així, amb el seu segon fill de només set mesos, es preparà per a l'oposició a cap de Neurologia a l'Hospital de Cabueñes (Gijón), que va superar amb èxit. Va liderar aquest servei des de 1983 fins a 2005, creant un equip de deu neuròlegs.

Sempre fidel al seu desig d'estar en contacte directe amb els pacients, el 2005 va decidir deixar la gestió per dedicar-se plenament a la neurologia clínica, especialment centrada en les demències, a l'Hospital Universitari Central d'Astúries. Va tindre una gran sensibilitat cap als pacients i defensava la importància d'acceptar les malalties, mantenir il·lusions i envoltar-se d'affecte com a fórmula per a viure amb dignitat i felicitat.

El 2004 Teresa Calatayud va ingressar a la Reial Acadèmia de Medicina d'Astúries, convertint-se en la segona dona a aconseguir-ho. Considerava que aquest reconeixement era fruit de l'esforç, l'aprofitament de les oportunitats i el suport de grans mestres com Esperanza Bengoechea, Antonio Pérez Casas, Carlos Lahoz i José María Izquierdo Rojo.

Des d'aleshores, va impartir conferències i col·laborà en la divulgació de coneixement mèdic. És, per això, que ha viscut en primera línia

l'evolució de la neurologia, especialment en l'àmbit de les demències, passant d'un moment en què no es podia fer res pels pacients, a poder retardar la malaltia i millorar-ne la qualitat de vida amb tractaments i acompanyament.

L'entrevista que vaig fer a Teresa Calatayud va resultar molt fructífera i gratificant. De tot allò que em va contar, em resulta rellevant que Teresa va ser motivada a estudiar medicina per una experiència de la infantesa i va descobrir que aquesta era la seua gran passió. A més, durant els seus anys treballant ha pogut observar molts canvis en la neurologia, com per exemple en el TAC, en la RMN i també en la iniciació a la utilització de la intel·ligència artificial. Com ella em va dir, confia en el futur de la teràpia gènica i que encara queda molt de camí per recórrer i descobrir.

També em va comentar que admirava molt l'acceptació i l'esperança dels seus pacients quan els comunicava que tenien una malaltia neurodegenerativa i que no hi havia cap remei per a curar-la. Aquesta és la lliçó de vida que ha après gràcies als seus pacients.

En l'àmbit personal, actualment Teresa gaudeix de la seua família, la lectura i la jardineria, junt amb el seu marit. Ara que està jubilada

enyora el contacte humà amb els pacients, però està tranquil·la perquè sap que els futurs metges i metgesses faran una bona llavor.

I acabem amb una reflexió de Teresa, ben interessant: *“Considere que una professió et dona autonomia i capacitat de decisió. Aquest llegat de dones lluitadores ha fet de mi una persona modesta, constant i compromesa amb la ciència i la vida”*.

Gràcies, Teresa Calatayud Noguera, per haver-me obert el cor!

FONTS CONSULTADES Vallés Pérez, M. *Dones en cos i ànima*, 2019

COLLES MUSICALS DE RONDA I BALL A TEULADA. CANTAR EN TEMPS DE FESTA I TREBALL

Jaume Buigues i Vila

De vegades arriben a les nostres mans algunes fotografies del passat que, de manera apressant, ens descobreixen, de forma subliminal i resumida, fragments del passat de la nostra societat. Moments d'un present que ja no existeix, tant siga d'un paisatge urbà o rural, o d'unes persones que en un determinat instant de la seua vida van decidir retratar-se. Tant se val quina siga la intenció del moment fotografiat, allò important és tot allò que ens revela i ara dóna peu a escriure. En aquesta ocasió, pel contingut que manifesten les imatges seleccionades, podem parlar d'un patrimoni efímer i intangible com és el de les colles de ronda i ball i la seua interpretació musical en un temps en què si la gent volia música, cant i ball, s'ho havien d'arranjar elles mateixa, així com ens ho van manifestar les persones que ens han informat i s'hi por deduir de les imatges que us presentem en aquest article.

La gent de la societat estratificada que ens ha precedit, abans, quan no hi havia ràdio, ni televisió, cantava sovint, i ho feia, tant com una activitat expressiva individual, com col·lectiva. Qualsevol moment del dia era bo per cantar. Cantaven tonades de feina quan llauraven, bati- en, estisoraven el raïm... i també quan feien tasques a casa... Ara bé, aquelles persones no eren cantants, sinó cantadores. En la societat actual no ens podem fer una idea de la presència que tenia el fet de cantar en l'activitat quotidiana, en el dia a dia d'una persona d'aquella societat pre- radiofònica, pretelevisiva i preturística. No obstant això, hem de remarcar que, després de la guerra de 1936-39, especialment durant els primers anys de la dictadura franquista, s'hi produí, per a les classes subalternes, no solament de

Teulada, sinó de tota la societat valenciana, una etapa que podem catalogar de silenci, no solament a causa del dol per la guerra que havia trasbalsat la vida quotidiana, sinó per la repressió del règim totalitari franquista que havia pres el poder per la força. No obstant això, al camp, durant el desenvolupament de les tasques agrícoles com llaurar o batre, i també quan s'anava o tornava, i durant l'estisorada del raïm sota els envelats plantats pels bancals i les eres, les cançons renaixien, la gent cantava amb alegria mesurada les cançons de sempre, en valencià, i altres de noves que els havien arribat, en castellà, a través de la ràdio controlada pel règim¹.

En el temps present, la nostra societat disposa de música les vint-i-quatre hores del dia, no com en la societat treballadora dels nostres avantpassats (tant urbana com rural), en què, les classes populars, com ja hem avançat, si volien música se l'havien de tocar i cantar elles mateixa, perquè del contrari no en tenien.

La música de les classes treballadores era, majoritàriament, de tradició popular oral, no de transmissió escrita, cosa que no li resta valor, perquè, que la música no haja estat escrita no vol dir que tinga menys importància que la música escrita. La gent d'aquella societat de les acaballes del segle XIX i primeries del XX, podria no saber llegir ni escriure, i no saber música, però tenien una bona oïda i sobretot una bona memòria per aprendre's les melodies sense que hi hagués res escrit i, fins i tot, crear músiques que avui formen part de la nostra memòria col·lectiva i del nostre ric patrimoni immaterial². No obstant això, també hi havia qui tenia estudis

musicals, i no solament en sabia de música, sinó que l'ensenyava. I, per descomptat, hi havia qui feia sonar instruments d'allò més variats, tant cordòfons, com aeròfons o idiòfons. No ens hem d'oblidar que a Teulada hi havia des de l'últim terç del segle XIX una Banda de Música amb la seua Acadèmia de formació musical, on als educands i als músics se'ls ensenyava solfeig i a fer seua la música que interpretaven, a alliberar les partícels i a fer que expressaren tot allò que el compositor vol aportar en elles³. No obstant això, no ens hem d'oblidar del fet que la notació musical escrita no és la música, sinó una eina metafònica que cal abordar i estudiar, a fi de poder interpretar les notes escrites de la manera més perfecta possible i deixar que la música escrita visca, es desenvolupe, així com ella necessita. Així mateix, per a la lletra de les cançons que s'hi cantaven en les rondes, durant el treball o en el temps de festa, hi havien persones que versaven, *versadores*, qui amb gran facilitat creaven i posaven en l'orde i en la disposició convenient unes estrofes que narraven succeïts d'allò més divers del poble i el veïnat, esdeveniments seriosos, crítics, irònics o amorosos, per tal de ser cantats i coneguts⁴.

Un repertori musical que abraça tota mena de cançons senzilles, des de les de bressol, de treball i de taverna, a les religioses i festives, el qual, d'ençà la dècada de 1950, sinó abans, fins als nostres dies, tant a la comarca de la Marina com a altres contrades del País Valencià, a fi de rescatar la música en risc de desaparèixer, fer-la resistir i conservar-la d'avant l'arribada abassegadora de la modernitat, els canvis d'hàbits i el traspàs de la gent més gran, ha estat objectiu de recerca per part de persones preocupades per la preservació, documentació i divulgació de les lletres i la música de cançons i melodies que ha format part del patrimoni intangible de la societat tradicional valenciana. Una investigació que ha

enllestit un treball de camp incommensurable de documentació de músiques de la tradició oral, en què s'ha transcrit sobre paper pautat la música i la lletra de les cançons que s'han rescatat per tal de salvar-les de l'extinció, cosa que ha fructificat en la publicació de diversos treballs d'investigació sobre la música tradicional valenciana a la comarca de la Marina, que ara no ve al cas enumerar. No obstant això, considerem que en algu-

Colla de ronda i ball.

Fons fotogràfic de Vicenta Ivars, Maro⁵

nes ocasions l'ambient en què es desenvolupava aquest patrimoni oral s'ha tractat de manera superficial o s'ha deixat de banda a la gent que l'interpretava, cosa que ara, tot i que no ho podem fer de manera exhaustiva, us en farem cinc cèntims en base a unes il·lustracions fotogràfiques.

Les imatges ens descobreixen, com en la fotografia del grup d'amics que us presentem en primer lloc, per una banda, quina era la moda de vestir masculina dels joves a les primeres dècades del segle XX, i, per altra, quin era un dels seus divertiments. Pel que fa a la indumentària, com era costum a primeries del segle XX, els joves calcen espadenyes i van vestits amb brusa,

sobre la camisa i han substituït els saragüells per pantalons. En la imatge, un d'ells va a cavall, i un altre, al qual el veí pentina, vesteix amb jaqueta americana i mocador al coll. Possiblement, qui ho sap?, aquest més mudat, siga el protagonista d'una presumible ronda a una fadrina, cosa de la qual en parlarem més avant. Presumiblement, per això, tres dels amics de la colla, apareixen amb els seus instruments a la mà, asseguts en primer terme en cadires de boga. Aquests tres són instrumentistes d'una agrupació musical mixta formada per trompeta, guitarra i acordió, que presumptament, en les seues actuacions, interpreten cants senzills de ronda i ball, els quals, els altres quatre joves, amb tota seguretat, els acompanyen amb la veu cantada.

Aquestes agrupacions mixtes, integrades per persones que tenien els seus oficis i ocupacions, funcionaven com a conjunts autònoms a l'hora de fer ball, així que igual tocaven, a l'empara del saber popular, dins el marc dels rituals col·lectius, jotes, que seguidilles, fandangos, copeos, mateixes, o l'u, el dos o l'u i el dotze, interpretaven la música coneguda aleshores i que acompanyava en alguns casos la veu cantada i instruments de percussió casolans. Fins i tot, si es donava el cas que a l'hora de ballar les danses no hi havia tabalet i dolçaina també tocaven la melodia de les danses a fi que fadrines i fadrins, especialment, les pogueren ballar sense cap entrebanc. Música i cançons que desenvolupaven, unes vegades de manera autodidacta per haver-les escoltades a altres intèrprets, i altres, a partir de referències musicals que alguna persona del món de la música els havia facilitat.

Era costum, no solament a Teulada, sinó a la majoria de pobles valencians, que grups de fadrins, per divertir-se, especialment quan arribava el bon temps, acompanyats amb un grup d'instruments de música, de què en parlarem després, a boqueta de nit, en acabant de sopar,

perquè aleshores s'hi sopava enjorn, només fer-se de nit, anaren a recórrer els carrers del poble, i cantar, i fer serenates a les fadrines, a les núvies o a les preteses, o també (per què no?), per esplaïant-se en altres diversions de ronda, unes vegades, sense ànim de causar desordres ni pertorbació, i altres amb ganes de muntar un sarau, una festa improvisada que podia acabar amb balls inclosos del veïnat que romanien al carrer plegant la fresca i, fins i tot, amb la jove pretesa o amb la núvia, a qui, amb tota certesa, s'havia al·ludit en la lletra de les cançons cantades davant de la casa de la fadrina. Si la cantada arribava a convertir-se en sarau, sempre hi havia algú del veïnat qui treia un plat de figues, un meló o panses i ametles, per compartir amb equitat i fraternitat, i si s'estirava molt, una catalana o una ampolla amb vi o mistela, com apareix en la imatge adjunta, o, excepcionalment, una rodada d'aiguardent de la destil·leria teuladina d'Antonio Cervera.

Colla de ronda i ball. Fons fotogràfic de Miguel Ivars Berenguer, el Coeter

Açò mateix s'hi reproduïa, ara a les cases

de camp, a l'ombra del riurau, en la celebració del final d'activitats laboral com l'erada del blat o l'escaldada del raïm... també, en esdeveniments festius com la Pasqua o Nadal, que desporten l'estat d'ànim musical i l'afició pel cant, perquè cantar és una activitat compartida per tots els sectors socials. Però en aquest cas, les persones reunides al voltant d'una taula, després de menjar-se un guisat de conill, coques amb espençat o una paella, canten amb tota naturalitat com no ho solen fer d'igual manera la resta de l'any i, és més, qualsevol objecte domèstic que s'hi trobe sobre la taula del dinar o a la cuina es pot transformar en utensili musical improvisat, un conjunt instrumental popular que imprimeixen a la música un caràcter sorollós i alegre en mig del bullici festiu, que està fet sonar per persones que, en la majoria dels casos, no posseeixen cap coneixement musical, però que tenen un ampli sentit del ritme i de la música de tradició oral.

Aquelles persones que formaven part de les classes populars i subalternes de l'anomenada societat treballadora tradicional, mitjançant la seua capacitat creadora feien música amb qualsevol objecte que tingueren a l'abast, amb unes fustes, unes pedres, un tros de metall, unes canyes o un tros de pell amb què elaboraven instruments com panderetes i butzes. Tot un conjunt d'estris que els servia per a la producció de sons d'allò més variats, els quals, amb una combinació correcta, aportaven l'acompanyament musical idoni a les seues cançons, que ara anomenem tradicionals, en què s'hi utilitzaven, a més, atifells domèstics, que, encara que no tenen com a missió principal servir d'instruments musicals, eren utilitzats amb aquesta finalitat per les seues condicions sonores més que acceptables. Uns instruments musicals bastos, de fabricació domèstica, com la canya badada, les postisses o els postissots del ball dels Cabuts, però que acomplien perfectament la missió de produir uns ritmes i uns sons, de més o menys

valor artístic, perquè, contràriament al que es puga pensar avui, la presència d'instruments musicals executors de la melodia no era tan freqüent com tot això, sinó més bé era l'excepció. També, en ocasions, s'hi utilitzaven com a instruments musicals de percussió utensilis de cuina o de la casa. Feien música amb qualsevol estri, un morter, una paella, una ampolla granulada, una post de llavar, la fulla d'una aixada, un cànter, dues culleres... perquè era l'única cosa que tenien a l'abast i els valia per a la creació musical, i sinó, colps de mans o de peus s'hi convertien en instruments de percussió.

En aquell temps hi havia vertaders virtuosos dels ritmes fets amb instruments de cuina que feien sonar, si es donava el cas, com acompanyament d'un cordòfon, que en la majoria d'ocasions era l'únic instrument a l'abast de les classes populars. Podem assegurar que, dels instruments utilitzats per fer música i festa en les rondes i el ball (com apareix en les fotografies), la guitarra era l'únic instrument imprescindible.

En aquella societat estratificada, hi havia qui posseïa, com hem esmentat, algun instrument de corda, com podia ser una guitarra, a la qual, a més de raspar-li els acords de l'harmonia, se li marcava el ritme amb colps de mà sobre la tapa; un guitarró, que era la base de la ronda, o una octavilla, abans que el llaüt i la bandúrria la desplaçaren i substituiren⁸. No obstant això, en aquell temps no existia una formació estàndard, com les actuals agrupacions folklòriques de pols i pua o les rondalles, amb les quals no se les ha de confondre ni comparar.

Els cordòfons han estat utilitzats tradicionalment com a instruments de les colles de ronda i en els balls populars. També hi havia, els menys, qui comptava amb un acordió diatònic (més modernament cromàtic⁹), que, si bé generalment s'ha tocat sol, en ocasions, com ens mostra la imatge que acompanya aquest escrit,

també ha format part de conjunts instrumentals d'allò més inversemblant. L'acordió diatònic es difon pel País Valencià a primeries de segle XX, és un instrument que permet l'autoaprenentatge, no presenta grans dificultats d'afinació i és capaç de proporcionar, tot d'una, melodia, harmonia i ritme. Així mateix, no ens podem oblidar dels músics que tocaven a la Banda, perquè a més dels cordòfons, com apareix en una de les imatges que ens ocupa, també formaven part d'aquelles agrupacions mixtes de cants de ronda i ball, instruments de vent com la trompeta, el clarinet, el trombó o el bombardí. A més a més, a Teulada també hi havia un grup de persones amb coneixement musicals més elevats que tocaven el violí, especialment en cerimònies religioses solemnes com acompanyament dels cantants de misses com la *Missa Pontificalis* de Perosi¹⁰. Aquest grup de corda fregada l'integraven Juan B. Ivars Ivars¹¹

Juan B. Ivars Ivars amb el violí i l'acordió.

Fons fotogràfic de Joan Ivars Cervera.

(†), Juan Bertomeu (†) i Andreu Buigues (†); no sabem si mai participaren amb el seu violí en l'acompanyament d'alguna ronda, no obstant això, n'estem segurs que gaudiren de les cançons i els cants, tant en temps de festa, com de treball, i de la música interpretada per aquelles agrupacions mixtes, durant les rondes i els balls pels car-

rers i places de Teulada i en finalitzar l'erada del blat o l'escaldada del raïm a l'ombra del riurau.

Ara corren temps de globalització i la uniformització mundial ens aboca cap a l'aculturització i el desinterès envers la cultura pròpia. El malparat patrimoni cultural valencià de caràcter immaterial, sinó es potencia i revitalitza, corre el risc de caure en el folklorisme banal, i desaparèixer en pocs anys la valuosa i creativa cultura popular. En els temps que corren no podem permetre que la globalització i la despersonalització ens guanyen la partida i es perda irreversiblement la identitat cultural i la llengua pròpia del poble valencià. En les vostres mans està que la nostra cultura immaterial es mantinga viva i perdure per molts anys. Donem-li un alè de vida!

NOTES

1. Francisco Morell Bertomeu, *el Sastre* (1928-2018), Maria Espinós Vallés (1931-2019), Maria Vila Buigues (1923-2022) *et alteri*.

2. Comptem amb l'exemple de Vicent Vives Buigues, el Brell (†), que tocava la trompeta i sense pràcticament saber solfeig reproduïa qualsevol melodia després d'haver-la escoltada una vegada, gràcies a la seua oïda absoluta.

3. Vicent Mas Vives (†), bombardí.

4. Un exemple, entre tants, és la cançoneta que li dediquen, de manera irònica, a Vicent *el Tramusser*, que volia fer-se "torero".

5. Relació de persones que apareixen en la fotografia: Vicent Bertomeu Ferrer, d'Anna, subjecta el cavall, Vicent Llobell Buigues, Boira, a cavall, Toni Ivars (Antoni Ivars Ramiro), posa la mà al cap d'Antoni Soler Buigues (1907-1938), vestit amb americana. En primera fila, Pepe Ivars, Maro, amb la trompeta, Vicent Ivars, a la guitarra i Guillem Llobell Dalmau, Bossa, amb l'acordió diatònic.

6. Assumpció Llobell, Furreit (†), Jaume Buigues Signes, dels Mobles (†).

7. En la tercera tanda de "Coses de la meua terra" de Francesc Martínez, hi ha la transcripció musical d'un recull de la música popular que corria aleshores per les poblacions de la Marina feta per mossèn Diego Ciudad i Bardissa.

8. Guillem Oller Masó (†), Marc Vallés Cervera (†)

9. Severino Llobell Coello en tocava un en el seu grup musical

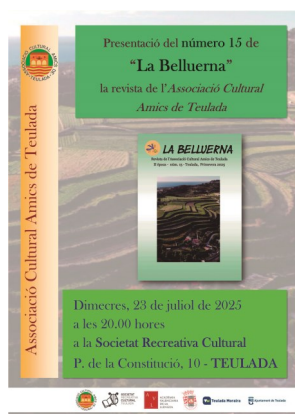
10. Juan Bta. Cardona (†), Miguel Ivars (†), Sebastià Pérez (†), Francisco Morell (†).

11. Juan B. Ivars Ivars (1907-1970), *l'Estanquer*, que havia estudiat magisteri i violí i, a més, tocava el clarinet i l'acordió; Juan Bertomeu (†), del *Ca-but*, era practicant; Andreu Buigues (†), era comerciant.

L'ACAT es mou

Últimes activitats de

l'Associació Cultural Amics de Teulada

Presentació La Belluerna 15

Festa de Sant Joan

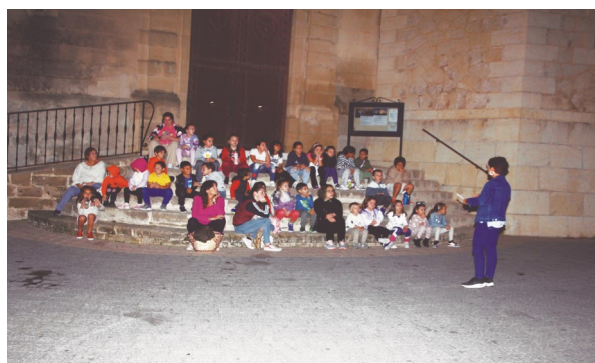
Festa del Moscatell

Poemes en una Nit d'Estiu

Mostra Curts de Moscarttell

Ruta de contes de por

